ВОЈВОДА АНТО ДАКОВИЋ

МЕМОАРИ

С ОСВРТОМ ЈОВАНА ИВОВИЋА НА НЕКА ПИТАЊА
ИСТОРИСКЕ ВАЖНОСТИ

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ
НИКШИЋ 1955

Килибарда благајно
кн. разред
Грахово.

ВОЈВОДА АНТО ДАКОВИЋ

МЕМОАРИ

С ОСВРТОМ ЈОВАНА ИВОВИЋА НА НЕКА ПИТАЊА
ИСТОРИСКЕ ВАЖНОСТИ

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ
НИКШИЋ 1955

Графичко предузеће „Просвета“ — Београд, Ђуре Ђаковића 21

Војвода АНТО ДАКОВИЋ

ВОЈВОДА АНТО ДАКОВИЋ

(1324 — 1889)

ОСВРТ

ЈОВАНА ИВОВИЋА

ВОЈВОДА АНТО ДАКОВИЋ

Војвода Анто пише у Мемоарима да је имао петнаест година, кад му се отац војвода Јаков вратио из таоштва у Мостару, те је према томе рођен 1824 год.[1] Војвода потиче из угледне и значајне породице Даковића од братства Вујачића, које је руководило старим племеном Ријана, пајући му племенске кнезове. Доцније је ова кућа била на челу новоформираног граховског племена, прво као кнежевска, а касније као војводска.[2] Анто је био други и посљедњи војвода граховског племена. Углед се породице повећавао и богатством, које се стицало и трговином са сусједним Приморјем. Али је то богатство породице чешће употребљавано у патриотске сврхе. Примјера ради наводим да се Јаков пред граховску катастрофу обраћа књазу Данилу за помоћ и у писму каже: „А за вишеке нека дођу једно двадес масака и све да се плати".[3] По повратку из Мостара Анто је дознао од рисанског трговца Мића Ћатовића да му је војвода Јаков дужан 800 талира, од којих отпада на прах, олово и шибе 300. Од средине XVIII вијека Антови се преци, у борби против Турака, тјешње наслањају на слободну Црну Гору. Од почетка XIX вијека па до ослобођења Грахова 1858 год. и његовог сједињења с Црном Гором скоро се непрестано са граховског предјела врше упади на турску територију, или се воде жестоке битке. Антов отац, војвода Јаков, је безгранично одан Црној Гори. Он је један од најугледнијих црногорских и ондашњих херцеговачких главара. Иако је Грахово припадало Турској, војвода Јаков учествује на скупштини сенатора и главара на Цетињу приликом проглашења Црне Горе књажевином

[1] за све напомене види „Биљешке уз увод", стр. 45—48

и то у својству сенатора.[4] Јаков је имао јединца сина Анта и три кћери. Он се крвно везао са тада најугледнијим црногорским и херцеговачким породицама: једну кћерку удао је за Драга Петровића, рођака књаза Данила и оца војводе Божа, војводе Ђура и Марка Петровића, другу за ћеклићког сердара Пера Матановића, а трећу за чувеног јунака сердара Ђока Радова Миљанића из Бањана. Анто је био ожењен кћерком војводе и сенатора Новице Церовића.[5]

Војвода Анто је учио на Цетињу у основној школи, коју је Његош основао. У краткој биографији од А. Лубурића стоји да се Анто школовао у Рисну. Ришњани су добили редовну школу тек 1864 год.[6] Раније су поучавали ђаке у Рисну поп Вук Поповић и његов пашеног Вук Врчевић. Мислим да Вук Поповић не би пропустио прилику да о школовању сина војводе Јакова не обавијести Вука Караџића, коме јавља и далеко безначајније ствари. Кад је као заробљеник 1853 год. на Грахову одговорио на питање Дервиш-паше да је учио у „њемачкој земљи", прекинуо га је М. Кинковић ријечима: „Чему лажеш Анто? А нијеси но на Цетиње". Пишући о црногорско-граховској традицији по војводиним Мемоарима и Васиљ Поповић тврди да се Анто школовао на Цетињу.[7] Анто је у дјетињству тешко препатио. Кад су Турци 1836 год. ударили на Грахово и поразили Црногорце и Граховљане, а оца му повели у Мостар, Анто се као дјечак од 12 година нашао у збјегу нејачи и старица, близу аустриске границе. Он пише: „Ја сам исти за три дана воде пио нијесам, но све у дан плачи о' жеђи, од муке липовину гули, па је гризи по устима". 1839 год. замало није отишао у Мостар да замијени оца као таоц. У младости су га чекале још теже муке и невоље. Године 1853, послије предаје његовог оца Дервиш-паши, од 7 јануара до 14 фебруара издржао је на Грахову страховиту тортуру и на путу је од Грахова према Требињу, идући бос по снијегу и киши, гледао како му оца сијеку Турци и убијају изнемогле другове. У мостарском затвору [illegible]е остао до 25 марта, живот је био више него очајан. Пуштен је из затвора са преосталом дружином на интервинцију Руса и Аустријанаца.[8] Кад је ова дружина стигла у Рисан, биједно је изгледала. Вук Поповић о њима овако пише: „На 30 марча дођоше с царскијем вапором једва живи под Рисан 16 само робова Граховљана и 3 жене. Анто син војводин, потајни јунак и поштени младић, понајбоље између њих изгледа; али је и он несретњик, ка' и сви остали, од глади и работе измородављен и с маљугама у бубреге и у печенице претучен. Тијех мука што кажују, да су поднијели у смрдљивој тамници, да Бог сачува и крвника мога! — По гуњ уши падао је на њих из горњег свода! Једног сна у пустом тамнилу нијесу мећали на очи, него про-дан носећи у вреће пржину, под тешким букагијама, тренули би крадом кои, као самртни"! ... и даље: „Још су остала четворица у Мостару, е нијесу могли с мјеста се маћ! И ови исти што су дошли више су мртви него ли живи, и не вјерујем ниједан да ће пребољет! Мртац има лица у образу а они га немају".[9] Захваљујући здравом организму и младости Анто је сва ова искушења издржао. Људи, који су га запамтили, причају да је био јако високог раста, у старијим годинама угојен, али увијек ведар, расположен и пун такта према свакоме.

Анто је 26 маја 1853 године, на дан прве годишњице проглашења Црне Горе књажевином, именован од књаза Данила за граховског војводу. Том приликом је добио помоћ за своје племе у износу од 4500 форинти.[10] Анто је, вјероватно именован тада и за сенатора, што се види из споменутог некролога. Он се у коресподенцији са књазом Данилом и војводом Мирком потписује и као сердар током 1853 и у јануару 1854 год.[11] С друге стране знамо да је капетан Пајо Ковачевић за заслуге у бици на Граховцу 1858 г. добио титулу сердара.[12] Међутим, на једном уговору о подлагању имања Божа Поповића за дуговања манастиру Косијереву, војвода се 1868 год. потписује и сердар граховски, што стоји и на његовом печату удареном на том акту. Кад је манастир 1870 год. узео поменуто имање за дуг, Анто се потписује само војвода, а Пајо Ковачевић сердар, оба као свједоци.[13] Вук Поповић пише у августу 1863 Вуку Караџићу да је књаз Никола на Грахову и додаје: „Раскапетанио је двоицу Граовљана, а војводу Анта добро је помиловао". Могуће је да је један од тих капетана био и сердар Пајо Ковачевић и да је остао у немилости до 1869 год. или да је био на некој другој дужности ван Грахова. Међутим се војвода Анто одмах нашао на Грахову у мучном положају. Турска разарања имала су тешке посљедице. Биједа се свуда осјећала. У Црној Гори није било ништа боље. Уз

ове недаће дошла су потраживања турских власти за плаћање харача и захтјев Корјенића да им се предају дохоци са имања. Ради овог мучног стања и уздизања угледа војводе Анта на почетку његовог управљања Граховом пада и посјета књаза Данила Грахову 4 августа 1853. Вук Поповић пише: „И наредио је с бреком Граховском војводи да нема дат Турцима ни у шаку жита. Свијема је опет рекао: да слушају добро младога војводу, и ако би га кои [illegible] риједио животом ће платити. Чинио је свијема редом, почемши попови сиједи — да војводу љубе у руку!" Жита им није могао дати, јер га није имао.[14] Војвода је ипак убрзо, крајем истог мјесеца, по савјету књаза Данила,[15] дао дохотке са земаља Корјенићима. Уосталом са питањем харача и дохотка се непрестано кубурило до коначног ослобођења Грахова 1858. У почетку турске власти нијесу признавале Анту војводску титулу. На Антову примједбу зашто га не ословљава војводом, Хамза-бег Ризванбеговић одговара да војводство није мираз, него га ваља заслужити.[16]

Анто је у званичним пословима помагао своме оцу, пишући му писма и одржавајући везе са њим и Цетињем (преписка VII, стр. 143). Војвода је, као бистар и окретан човјек, слат од стране књаза Данила са неким Црногорцима 1856 год. на састанак у Котору да са турским претставницима решава спорно питање око испаше и сијена у Никшићким Рудинама. 1860 год. у прољеће, Анто иде са цуцким војводом Милошем Кривокапићем у Никшић да побољша односе Црне Горе са никшићким муслиманима и да им загарантује слободу кретања и трговине по Црној Гори.[17] Али је најважнија и најуспјелија мисија Антова била намамљивање турске војске на Грахово пред знамениту битку на Граховцу 1858 год. Овај његов рад није запажен у нашој историографији. Укратко: Анто каже да је са знањем и одобрењем књаза Данила повео преговоре са Турцима, преко Гаврила попова Кујачића, тада турског јузбаше, а иначе ватреног родољуба, да намами турску војску на Грахово. Турци су требали посјести Грахово и на њему направити утврђење и тиме га коначно за себе осигурати. Антова су настојања успјела: паша је преко свог делегата дао пристанак и обећао да ће преко Корјенића довести војску. Међутим је војска окренула преко Бањана, куда је лакше било вући топове. Анто је обавијестио књаза. Црногорци

су били спремни за дочек и страховито турску војску потукли на Граховцу. Антово причање потврђује се документима објављеним у „Записима" од Душана Вуксана и писмима Вука Поповића. Први документ је писмо војводе Петра Вукотића упућено књазу Данилу у коме тражи лекара за војводу Анта, који је сломио ногу. Други: писмо Гавоила Кујачића у коме стоји да је са знањем војводе Анта радио да намами Турке на Грахово и да је жалостан, што је војвода Анто сломио ногу. Трећи је документ писмо Јахја-паше, команданта царскога аскера, упућено војводи Анту. У писму га паша обавјештава да је, ипак, увјерен у Антове добре намјере, да му шаље колагу Мустафа и свога тумача у кућу Гаврила Кујачића и да ће оно што са њима утаначи, бити испуњено. Писмо се завршава: „А ти ако створиш, како велиш и дијете ће ти након дјетета налазит у цареву здрављу, а ово ће се потле знати и видјет. Него садикане привати за посао, па ће све бити добро брез пријеваре". Писмо је из 1858 год.[18] Прва су два документа погрешно датирана, што сам утврдио прегледањем њихових оригинала у Државном музеју на Цетињу. Датум је, и то година 1855, стављен на оба произвољно, писан другом руком касније. Зна се да је Анто ломио ногу једном, а и сам садржај упућује да су писма писана 1858 год. Вук Поповић у писму од 28 априла 1858 г. пише о кретању турске војске и мањем сукобу са Турцима и о ломљењу ноге војводе Анта, приликом тог сукоба. Касније, 13 јануара 1860, Вук Поповић, у вези са битком на Граховцу, за Анта пише да је ... „први бој с Турцима започео и пашу с војском до оне погибије намамио".[19] Свих пет докумената непобитно утврђују наведени Антов рад. И пашино је писмо произвољно, али, случајно, тачно датирано. Штета је да је приликом обраде књаза Данила Д. Вуксан потпуно одбацио писање добро обавијештеног Вука Поповића; ови би документи, несумњиво, били правилно датирани да је узео у обзир писмо Поповићево. Све се ово догађало у времену док је на терену у Херцеговини радила међународна комисија, образована на захтјев Наполеона III, да уреди односе између Црне Горе и Турске. У случају разграничења фактички посјед Грахова био би Турцима од користи; напротив, једна јача побједа Црногораца била би добродошла морално књазу Данилу, послије пораза у 1853 години, а и у случају раз-

граничења била би од несумњиве користи Црној Гори. Анто је сјајно извршио своју мисију, иако, уочи великог окршаја, усљед ломљења ноге, на његову велику жалост, није учествовао у бици на Граховцу. Послије тешког искуства са Русијом на Париском конгресу (1856) књаз се Данило оријентисао према Француској. Овај нови курс донио је знатну корист Црној Гори у 1858 и у тешким данима 1862 године. Промјена курса имала је и своје противнике. У вези новонасталог стања пада и сукоб војводе Петра Вукотића с војводом Антом. Наводим га ради илустрације ондашњих збивања у Црној Гори. Сердар Раде Туров Пламенац тврди, да су људи око књаза Данила провјеравали лојалност појединих главара тиме што су стављали у задатак другим да појединце искушају; искушавајући друге, први би тиме доказивали своју оданост. Он каже да су тако поступили и према његовом оцу. Пламенац наводи да је војводи Анту стављено у задатак да искуша војводу Петра, који је био тада на Грахову. Носио му је, тобош, поруку од емигранта Ђорђија Петровића да се у Котору састану. Овом приликом га је требао упитати: да ли је за Русију и Ђорђија, или за књаза Данила и Француску. Војвода Петар, привржен књазу, љут на Анта опали цефердаром, али га не погоди, јер је овај унапријед био спреман да побјегне.[20] Вук Поповић је забиљежио овај догађај, сматрајући да је војвода Петар пуцао по налогу књаза Данила. Он каже да је зрно Анту „остригло перчин" и да је књаз забранио да се о овом прича.[21] Међутим, Вук Поповић у једном другом писму пишући о незадовољству главара због наслона на Француску за Анта каже: „Замало у овом послу није се придружио и добри војвода Граховски".[22] Вук мисли да је вој. Петар пуцао по књажевој наредби. Ова је претпоставка вјероватнија. Могуће је лако да је књаз наредио војводи Петру да изврши препад да би Анта, колебљива, препануо. Оба војводе су касније били пријатељи и ступили су у крвну везу женидбом сина војводе Петра са Антовом кћерком.[23]

У доба књаза Николе Анто је пао у немилост и у првој половини новембра 1861 лишен је војводског звања. Ову вијест доноси Вук Поповић. Он каже да је ова одлука мотивисана непослушношћу и невјерношћу према књазу и Црној Гори. Даље тврди да је Анто невино кажњен и да су му све ово приредили отац књажев војвода Мирко и људи

око њега. Анто је отишао као прости војник у јајоше. У писму од 10-II-1862 год. Вук пише да је Анто глава (руководилац) јајоша, али му није повраћено војводско звање. У трећем писму у коме је о Анту ријеч, Поповић пише 12-IX-1862 да је Анто био у Рисну и да му је књаз даровао хата.[24] Из послиједњег писма излази да га је књаз рехабилитовао. Овај случај Антов је вјероватно у вези са интригама Зеге и Нићифора Дучића против Луке Вукаловића. Они су морали на неки начин Анта опањкати. Истина, до отвореног сукоба између Вукаловића и војводе Мирка дошло је тек о новој, 1862, год.,[25] али су узроци постојали раније. Анто је несумњиво био вјеран књазу Николи. Он је у новембру 1862 осуђивао Вукаловића због споразума с Турцима и примања звања бимбаше.[26]

У споменутом некрологу стоји да је Анто био у Русији и да му је Александар II дао спахилук у Одеској губернији. Година његовог боравка није наведена. Код Лубурића стоји да је отишао 1865 и остао годину дана, али се за то тврђење не наводе подаци. Анто је намјеравао ићи у Русију 1868 године. О овој војводиној намјери Ристо Драгићевић пише: „Тако је још 11 марта 1868 године писао књазу Николи руски конзул из Дубровника Петковић да војвода Анто Даковић мисли, због нужде, продати све што има у Црној Гори, па се преселити у Русију, те Петковић препоручује књазу да то не допусти због свога угледа, а и због услуга које су војвода и његови стари учинили Црној Гори". Драгићевић додаје да је аустриски окружни начелник извијестио Црногорски сенат да дозволи Луки Вукаловићу да преко Аустрије иде у Русију.[27] Сматрам, да је те године и Анто отишао у Русију мада нијесу морали заједно поћи. Анто је био с Вукаловићем пуну деценију сарадник и пријатељ, иако је 1862 године, као што сам навео, осудио његов поступак. Анто је са Луком у преписци и за њ се путем писама заузима код књаза Николе током 1864 године.[28] У једном писму од децембра исте године он се још једном за Луку заузима. При крају писма каже: „Чини ми се, Господаре, да ме не држите за вјернога Црногорца, али ће за то Бог видјети и Ви, да сам Ви вјеран као иједан Црногорац. Ни стари ми нијесу били невјерни, па нећу ни ја".[29] Нагласио сам раније да се Анто на једном акту 1868 године потписује сердар граховски, а на другом, 1870 годи-

не, који је у вези с првим, само војвода, док на истом акту Пајо Ковачевић има титулу сердара. Његов однос према војводи Луки Вукаловићу и поновљено сумњичење од стране књаза Николе одлучили су, мислим, поред осталог да А. Даковић оде у Русију. Важно је за ову поставку да је Лука Вукаловић живео и умро у Одеској губернији, гдје је и Анто био добио имање.[30] У Русији је Анто остао свега годину дана; 1870, као што смо видјели, био је на Грахову.

Анто није био по ћуди књазу Николи. Књаз Никола је писао 13 децембра 1875 године војводи Петру Вукотићу, који је тада био на Грахову, о војводи Анту и о његовом зету сердару Перу Матановићу, а поводом приче да је вој. Петар примио од Реуф-паше мито да несметано уђе у Горанско: „Пошљи одма' овамо Пера, а немој да приступа Анто нигдје код тебе, не боли ме срце ни једнога (sic.) од њих за ове гласове, али Перо није чојак, а Анто није никада ни био, нити може бити нако зла бестија и поганога срца". Књаз Никола у истом том писму, ваљда у претјераној срџби, назива своју генерацију „срамотним нараштајем".[31]

Војвода Анто је био храбар човјек, познати и истакнути јунак. Учествовао је у борбама: 1853, 1857, 1860, 1861, 1862 и у рату 1876—1878 године. Опјеван је у више народних пјесама у збиркама Вука Караџића и Максима Шобајића, као и у „Јуначком споменику" војводе Мирка Петровића. У пјесми „Бој на Дуги", и то у варијанти те пјесме, књаз Никола набраја истакнуте јунаке-главаре, послате у борбу, па за њ каже:

„Од Грахова војеводу Анта
Ја бољега немам за мегдана".[32]

Вук Поповић извјештавајући Вука Караџића, 3 маја 1861 године о борби у Дуги и погибији никшићких муслимана, каже: „Међу овим убијеним Никшићима — грађанима, погинуо је и крвник врсног поп Марка из Кривошија, Омер Бечић и син његов Нушко, и Омера је посијекао баш јуначки врли војвода Анто и шићарио је с њега лијепо оружје, добра Кулаша, и везену дуван-кесу" ...[33] Када је 1876 године 30 јуна ушао свечано књаз Никола у Липник, Анту је учињено велико признање да књаза као домаћин дочека на вратима двора Дедаге Ченгића.[34] Војвода је током овога рата био именован бригадиром.[35]

Анто је у старости доживио велику трагедију. Имао је два сина: Јакшу (Јакова) и Перка (Пера). Први је учио официрску школу у Русији, док је други живио на Грахову. Оба су умрла за живота војводина.

Скрхан патњама у дјетинству и раној младости, незгодама док Грахово није ослобођено, ратовима, сумњама у његов патриотизам, и ратовањем у старијим годинама, као и губитком својих синова преминуо је, послије дужег боловања, на Цетињу 9 марта 1889 године. Сахрањен је на Грахову, свом родном мјесту, код старе Никољске цркве. У „Гласу Црногорца" бр. 12 од 19 марта 1889 године, изашла је осредња пригодна пјесма, којом је попраћена његова смрт:

„Гдје год кликну труба бојна
И проли се капља крви
Јурио си, орле стари,
Да међ' прве будеш први" ...

Пјесму је написао Ђ. Петровић. Вјероватно је то његов сестрић и рођак књаза Николе, каснији војвода Ђуро Петровић.

Његовом је смрћу изумрло, по мушкој линији, потомство војводе Јакова. Он је био, несумњиво, жарки родољуб. Нијесу га могли одвојити од родне груде ни деградирања, ни сумњичења, ни спахилук у Русији.

Војвода је значајан и по томе, што је он први писац мемоара из Црне Горе. Његови мемоари су добар прилог њеној новијој историји. Они су значајни и за етнографију као и за филологију. Традиција у мемоарима добрим дијелом се може утврдити као истинита. Историске догађаје од прве половине XIX вијека до битке на Граховцу вјерно је изнио. Они се потпуно слажу са изворима објављеним уз изводе Марка Драговића из његових мемоара и са свим оним документима који су објављени послије његове смрти до данас. Штета је да војвода није описао борбе током 1860 до 1862 године. Он је важио као отворен човјек, по оној народној: „Што му је на уму, то му је на друму". Отуда код њега прекори на рачун ондашњих главара. Нешто је од писања у овом жанру објавио Марко Драговић за живота вој-

водина. Но, свакако, у овом има и прегоњења. Језик је чист; понегдје се осјећа утицај руског, као у ријечи перви, а понегдје и у самом правопису. Војвода пише старим правописом, нема интерпункције, сем понегдје. Он замјењује локатив акузативом као Црногорци, али његов језик има све одлике херцеговачког говора. Анто пише онако као да прича, попут Прокопија Чокорила, прелазећи из директног у индиректни начин излагања и обратно. Понекад је слагање ријечи у реченици неправилно, као нпр.: „Аустрија не да у његову земљу". Он иначе има дивних и сликовитих мјеста, која сконо имају књижевну вриједност, као напр. два пријема војводе Јакова и попа Шћепана Ковачевића код Али-паше 1836 и 1838 године. Спремајући за штампу ово његово дјело нијесам ништа мијењао или дотјеривао, изузев што сам био приморан да понеку гломазно сложену реченицу подијелим и на два мјеста да измијеним ред ријечи у реченици. Ставио сам интерпункцију. Апострофе сам метнуо само на она мјеста гдје је изискивала потреба да се лакше разумије смисао ријечи. Извео сам једначење сутласника по звучности и преписао мемоаре новим правописом.

Војвода је подијелио Мемоаре у четири дијела. Првом дијелу, који обухвата традицију и догађаје до 1853 дао је дуг наслов, који почиње: „Описивање нашије старије" ... итд. Свај дио има 13 листова. Други се дио односи на описивање борбе 1853 године и догађаја до повратка војводе Анта из Мостара на Грахово (7 листова). Трећи је дио без наслова и односи се на рад Антов пред битком и уочи битке на Граховцу (два листа и двије стране). Четврти дио такође је без наслова и уствари је додатак, односно допуна Мемоара (три листа). Читав војводин рукопис износи 25 листова и двије странице. Ја сам први дио подијелио у два, јер читав не одговара наслову, на традицију и догађаје до 1807, односно до битке на Клобуку и на догађаје од 1807 до 1853. Оба наслова војводина задржао сам као поднаслове.

Из Мемоара је објавио дијелом изводе, а дијелом цитате Марко Драговић у Старинама књ. XX од 1888, стр. 243—273 под насловом: „Борба Црногораца с Турцима око превласти над Граховом". У овом простору је обухваћен и додатак са документима. Овај рад обухвата вријеме од 1807—1843 године. Изводе из традиције и допуне Мемоара дао је Васиљ Поповић под насловом: „О црногорско-граховској традицији"

у недјељном листу „Слободна мисао", Никшић, бр. 1 од 6 јануара 1937 године.

Како изводи нијесу оно што и текст неког дјела и како је војвода Анто први мемоариста из Црне Горе, а сами Мемоари имају значај и као грађа за историју, језик и етнографију, Завичајни музеј их објављује у свом издању.

Сматрао сам за потребно да се посебно осврнем на традицију у Мемоарима и на предају војводе Јакова Дервиш-паши у јануару 1853 године. Традиција се да прилично контролисати изворима. О предаји војводиној се противречно писало, чак и у времену од 1951—1953 год. Међутим по писању војводе Анта о свом догађају и по савременим изворима првог реда, могу се са сигурношћу извести правилни закључци. Нагласио сам да се и остали историски дио да контролисати, нарочито онај од 1836 и даље. Војвода Анто нема уз текст никаквих биљежака; биљешке су моје.

Још неколико ријечи о времену писања мемоара. Васиљ Поповић, у поменутом чланку о традицији, мисли да их је војвода писао кратко вријеме пред смрт. Марко Драговић је припремио изводе 1887 године, а изашли су у Старинама 1888, на годину прије него је војвода умро. Тешко се да утврдити вријеме кад је војвода ово своје дјело написао. Ја имам утисак да је он то учинио прије одлуке Берлинског конгреса 1878 о окупацији Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. На ово ме наводи војводино причање о насељавању Драгојевих синова. Наиме, војвода пише да је трећи син Драгојев изашао „на врх Јастребице. Та се главица зове Вучи Зуб. Ту је метнуо биљегу и вратио за сунца у Клобук. Ту се састаји три границе и данас на Вучи Зуб: од Зубца турска, од Граова граовска, од Дврсна аустринска". Мислим да би за границу према Херцеговини употребио израз аустриска, иако тада није била Босна и Херцеговина анектирана.

Додатак Мемоарима је сигурно писао пред смрт, јер се ту помињу министри у Црној Гори и слично. Министарства су установљена у Црној Гори тек у марту 1879 године.

Мемоари су се до прошле године чували у Земаљском музеју у Сарајеву. На предлог директора музеја Марка Вега Савјет за просвјету и културу НР Босне и Херцеговине поклонио их је Завичајном музеју у Никшићу, на чему им особито захваљујемо.

ОСВРТ НА ТРАДИЦИЈУ КОД ВОЈВОДЕ АНТА

Војвода Анто је на почетку својих Мемоара унио традицију о заједничком поријеклу данашњих граховских братстава: Вујачића и Булајића и њихових сродника Делибашића, настањених у Никшићком Пољу, у селу Рињанима, и у Никшићким Рудинама. Граховско братство Вучетића је изоставио, ваљда омашком, иако су по предању и они потомци Драгојеви, као и поменута братства. Он се, излажући предање, задржава на извјесним помјераљима појединих породица и братстава на већ насељеној територији и на некп исељавања једног дијела становништва са граховског предјела. Податке за најраније доба, које даје ова традиција, црпио је из рукописа, написаног за његовог оца војводу Јакова по причању старца Рема Вујачића. Војвода није Рема запамтио, јер би ово најраније племенско предање, вјеровatно, испало потпуније. Примјера ради наводим да војвода жали што није могао ни од кога дознати потпуну генеалогију братства Вујачића, коме је припадао. Он није навео ни вријеме доласка братства Миловића, које је поријеклом из Кајтунске нахије, као ни других братстава или породица настањених на предјелу граховског племена, а која потичу из старе Црне Горе и Херцеговине.

Супротно предању о поријеклу Куча, који тврде да су потомци династије Мрњачевића и албанског великаша Ђурђа Кастриота-Скендербега,[36] причању Никшића да потичу од династије Немањића по женској линији,[37] традицији Бањана да им је предак неки бан Русен[38] и причањима осталих наших племена, братстава и породица, која своје поријекло воле да везују за наше или албанске средњевековне династије и великаше, војвода Анто наводи као родоначелника поменутих граховских братстава, сељака, који је приликом сеобе из Куча повео само краву са телетом да би њоме исхранио породицу од шест чланова. Истина, војвода је родоначелника Драгоја везао за Куче, чије је предање о поријеклу свакако знао, али га није довео у крвну везу ни са једном главарском породицом из тог племена.

Традиција, коју војвода наводи, и у њој дата генеалогија братства Вујачића, сажета гласи: Родоначелник Вујачића, Булајића и Делибашића, Драгоје, отселио се из Куча због погрдног понашања неког Турчина у његовој кући на слави, на дан св. Николе. Он је са женом, четири сина и кћерком дошао најприје у Чево, јер ту Турака није било. У Чеву се, гдје је удао своју кћерку, задржао неколико година. Идући у Грахово гине у Кривошијама. Мјесто гдје је Драгоје погинуо назвато је Драгошева Продо, а дио поља Дврсна, испод Драгошеве Продоли, Драгаљ. Драгојева удовица, послије овог случаја, иде у Грахово да се настани. Грахово (односи се на поље) није било пусто; на њему су становале Матаруге, који јој нијесу дозволили да се ту насели. Одатле отјерана, она се населила у Церовом Ждријелу изнад Граховског Поља. Чланови породице су се издржавали радећи „по туђијема кућама".

Силазећи с планине Јастребице, гдје су ловили, момци клобучког паше наврате у удовичину колибицу. Уплашена мајка, страхујући да јој Турци не побију синове, лијепо их прими. Кад су дошли у Клобук, момци су се похвално изразили о удовици. Ради лијепог пријема његових момака и биједног стања породице, паша одлучи да им да пространу територију за насељавање. Он је позвао Дравојеве синове и рекао да ће им дати читав предио око Клобука, који они могу прећи у четири правца и обдан се вратити њему у Клобук. Шороје, најстарији син Драгојев, допро је до села Кусида у Никшићком Пољу и обдан се вратио паши у Клобук. Он је населио Никшићке Рудине и Рињане. Од њега су Булајићи и Делибашићи. Његов брат Бороје доспио је у данас цуцко село Зовину и ту побио крст. Главица на којој је био пободен крст названа је Доброгорски Крст. Бороје је населио Трешњево, такође у Цуцама. Од њега су Вујачићи, чији је огранак породица Даковића. Трећи брат, војвода му не зна име, избио је на Вучи Зуб, врх планине Јастребице, тј. на тромеђу Зубаца, Дврсна и Грахова. Он је населио Вилусе.

Четврти се брат, коме такође војвода не зна име, стицајем околности задржао у селу Нудолу испод Клобука и населио Заслап.

Касније су настала померања и сељења. Као што смо видјели, војвода зна имена само двојице Драгојевих синова. Међутим, пасови братства Вујачића се прекодају у другој генерацији са Бојем и тај прекод траје до Сладојевог оца. Анто изричито каже: „Нијесам могао наћи ниђе од Бороја ко је био док је настао Сладоје. Сладојеву оцу не знам како је име било". Уз Сладоја наводи његове стричевиће попа Андрију и Луку. Сладоја убију Чевљани. Поп Андрија се сели у Рисан. Синови Сладојеви: Мићо, Дако и Периша дијеле се од свог срица Луке и предижу у Никшићке Рудине. Лука се по одласку синоваца помјера из Трешњева ближе Грахову у село Стоспуде. Због зулума никшићких муслимана Периша прелази у Казанце у Херцеговини, а Мићо и Дако у Вилусе. У Вилусама је Дако затекао Јована Ковачевића, досељеника из Босне, који се жени Даковом кћерком. Дако, његови синови: Јаков, Симо и Јован и зет му Јован селе у тада запустјело Грахово. У овоме их слиједе и друга братства. Кад је Граховско Поље насељено, насељеници шаљу Дака и Јована Ковачевића на Цетиње да их прикључе Црној Гори. Црногорци их примају у састав своје земље. О овоме је причао војводи Јакову Петар II Петровић — Његош, али Анто није сигуран да ли се то десило у доба владике Данила или владике Василија. Документат о овом догађају је објављен и временски одређен, па га преносим ради даљег излагања о овој традицији:

„Да се зна и да є вєровано како ш владика Сакка, митрополитъ Цетински и господинъ воєвда Вскадинъ Вскотичъ і сердарь Сакка Петровичъ и сердарь Стаиїша Радоничъ и прочи кнєзоки и Есе wбщество сената черногорскаго примамо Дака Сладовкича со свѣмъ Кнлвсама и со свѣмъ племеномъ Рнѣанымъ да сѣ в зборъ черногорски, и посадъ да сѣ Черногорци вклекъ, да вѣдѣ ва Черногорце поиѣти зло или добро како и дрвги Черногорци".

Запис је датиран априла 1748 године.[39]

Ове узајамне жеље, Граховљана и Црногораца, за сједињењем и одлука црногорских главара биле су још далеко од реализовања, иако су означавале историску прекретницу Рићана, који се ове године последни пут помињу као племе.

Притијешњени од Турака, Рићани су морали послати у Травник Дака, који је у име племена обећао плаћање данка и давање трећине прихода са имања својим феудалним господарима. Дако је именован од стране босанског везира за кнеза у Грахову. Послије овог догађаја Дака су убили Црногорци. Његови потомци: кнез Јаков, кнез Перо и отац Антов, кнез и каснији војвода Јаков, платили су главама наслањање на Црну Гору. Војвода Анто је набројио осам генерација из братства Вујачића, рачунајући оца Сладојева, коме не зна име. Анто би био девети пас. Али је несумњиво да је био дужи размак од Бороја до Сладојевог оца, поготово кад се и ма у виду, да војвода Анто не зна, кад је живјела Вујача, по којој су добили презиме, ни чија је жена била.

Из излагања војводе Анта дају се извести слиједеће поставке: 1) Драгоје, родоначелник Вујачића, родом је из Куча. Он борави извјесно вријеме на Чеву. Његови синови затичу Матаруге на Грахову и тек кад су се намножили долазе ту. Турци су владали Клобуком и простором који су Драгојеви синови населили. 2) Драгојеви синови су населили: данашњи предио племена Грахова, Никшићке Рудине и спустили се у Никшићко Поље и у дио Цуца. Боравак Драгојев у Чеву, као и погибија у Дврсну, имена Драгошева Продо и Драгаљ су блиједе успомене на негдашња насеља ових дошљака. 3) Турци се не помињу као становници Грахова. Грахово је било пусто приликом насељавања Дака Вујачића и Јована Ковачевића.

Као потврду традицији да су Даковићи — Вујачићи из Куча досељени наводим писање Марка Миљанова: „И за оне православне, који су се преселили из Куча од синова Пантиније, не зна се који је од којега, те се сви Кучи кажу: Радовићи у Невесиње, Даковићи у Грахово, Рогановићи у Цуце, Кликовци у Зету, Поповићи у Рисан и Нови. Сви ови, ће се који с којијем види, прва му је ријеч: „Како си родо?"[40] Ова братства не потичу од Куча Дрекаловића, већ од Куча-Мрњачевића, по Марку Миљанову, ранијих досељеника у Кучима. Код Јована Ердељановића има забиљежено гледиште да су Вујачићи од Дрекаловића.[41] Анто једноставно каже да су из Куча.

Васиљ Поповић је први дао кратак извод из наведене традиције и покушао да ријеши питање досељавања Вујачића. По њему војвода Анто би био десето кољено у својој

генеалогији, а безимени отац Сладоје био би унук Бороjев. Поповић рачуна пас, по Ердељановићу, 30 година и ставља досељење „на крај 16 или почетком 17 века". Он даље закључује: „Тако би, по овој традицији Матаруге, то већ од 14 века спомињано и иначе у причама о Грахову познато племе, ишчезли на Грахову у половини 18 века, како су и иначе у нашим племенима у 17 и првој половини 18 века енергични досељеници и бегунци уништили остатке посрбљених или полупосрбљених староседелаца, Влаха и Арбанаса".[42]

Мишљење Поповићево не може се прихватити, нити одржати, јер се на Грахову већ у првој половини 15 вијека помињу Рићани као племе, што ћемо видјети касније. Кад би Анто био десети пас од Драгоја, он би просто казао да не зна име Бороjеву сину и унуку. Сами, пак, Рићани су се почетком 18 вијека као племе распали.

У вези поријекла Драгојевих потомака наводим мишљење Петра Шобајића. Пишући о савременом племену Грахову Шобајић каже: „Старо становништво били су Матаруге. Њих су истисли досељеници по Косову (мисли послије Косовске битке). Од ових су познатија и већа братства Даковићи, Булајићи и Ковачевићи".[43] Ковачевићи, који нијесу потомци Драгојеви, били би, по Шобајићу, старији насељеници на Грахову. У III књизи Станојевићеве Енциклопедије, пишући о Рићанима, каже да су заузимали велики простор од ријеке Зете, поред Никшића, до Леденица изнад Рисна, да се ово племе услијед сатирања у рату и расељавања распало крајем 17 вијека и да су се на његовом терену развила три нова племена: Кривошије, Грахово и Никшићке Рудине. За Кривошије каже да су се формирали као племе почетком 18 вијека, па наставља: „Грахово је као племе постало исто тако од тада, у њему језгро чини неколико заосталих братстава Куча Драгошевића (Вујачићи, Булајићи и др.). Шобајић је несумњиво дао у основи добру поставку, не упуштајући се, природно, у детаље у једном врло сажетом чланку, написаном за енциклопедију.

Изнио сам битне поставке војводе Анта, употпунио их гледиштем Васиља Поповића и причањем Марка Миљанова и напосљетку навео Шобајићево мишљење о Рићанима и формирању новог племена Грахова. Важна је чињеница да војвода помиње Матаруге као становнике Граховског Поља приликом насељавања његових предака. По Јиречеку Матаруге се спомињу у Дубровачким архивским књигама од 1318—1398 год. Њихово је име несловенског поријекла.[44] За традицију, коју наводи војвода, карактеристично је да се Матаруге први пут спомињу баш на Грахову.[45] Како су они давно ишчезли као племе, што се чак и код војводе Анта осјећа у изразу „накве Матаруге" и како се у наведеној одлуци владике Саве и црногорских главара од 1748 год. Дако Сладојевић помиње као изасланик племена Рићана, наводим прве помене овог племена у писаним споменицима. Јиричек пише: „Рићани, којих сада нема више, а помињу је често 1430—1500 у Дубровачким архив - ским књигама, становали су у Кривошијама и у Грахову, више Рисна". И, ниже, у напомени: „Један човек из тог племена зове се у Lam. Rag. Кривошијић: Radosav Criuosich".[46] Иво Стјепчевић нашао је у Которском архиву први до данас познати помен овог племена од 12 маја 1421 год. Тог дана Марин Друшко из Котора продао је за 62 перпера со Ђорђу и Добрашину Јеловец, Добрашину Давидовићу и Цвјетоју Тврдонићу из Рићана (Кривошије).[47] Имена личности су, изузев једног календарског имена и презимена, народна, па их зато наводим. Недавно је Цвито Фисковић објавио извод из погодбе дубровачких маистора и монаха Лаврентија о зидању цркве на Грахову: „U veljači 1499 godine obavezali su se Radič Obradović i učenik Radivoja Obradovića Stjepko grahovskoj općini i tamošnjem monahu Lovri da će u Grahovu sazidati crkvu" ... итд.[48] Како је у питању данашња црква св. Николе на Грахову и како се у погодби помиње да је Грахово у Рићанима, доносим (в. таблу I) фотокопију дијела овог документа, датираног 16 фебруара 1499 год.[49] Глитор Станојевић, који својим исписима из Дубровачког архива употпуњава Скарићева истраживања о херцеговачким племенима, у једном реферату наводи одлуку сената у Дубровнику из 1511 год. о награђивању рићанског кнеза Сладоја. Станојевић тврди да се Сладоје као кнез спомиње још у 1461 год.[50] На другом мјесту Станојевић каже да се у заоставштини Јована Томића налазе документа којима се да утврдити да су Сладојевићи били кнезови у Рићанима „и почетком XVIII века".[51] Из наведених помена племена Рићана од 1421 до

1511 год. јасно се види да су се Ријани као племе учврстили на терену Грахова и Кривошија. Они већ тргују у Котору 1421 год. 1461 имају свога кнеза, а на Грахову граде цркву 1499 год., чијег патрона св. Николу славе данашња граховска братства: Вујачићи са огранком Даковића, Булајићи, Јакшићи, Вучетићи и Антуновићи. На Грахову релативно брзо послије зидања цркве неки поп Радов'сь у вријеме „Митрополита земље Херцегове Кир Висариона" 1517 г. пише минеј.[52] Познато је да су наша пастирска племена у средњем вијеку имала више слободе него земљорадници, који су били везани за земљу. У доба распадања домаћег феудалног друштвеног уређења, а прије него се код нас учврстио османлиски феудализам, ова су племена постала још слободнија. Важно је за ову поставку да се у уговору о зидању цркве на Грахову не спомињу турске власти, иако је Грахово тада припадало Турцима. Овако ојачало племе Ријани несумњиво је разбило, дијелом уништило и, вјероватно, дијелом асимилирало Матаруге, који се не спомињу више на овом терену у писаним споменицима од краја 14 вијека. Како се Ријани спомињу први пут 1421 године, насељавање Ријана и уништење Матаруга као племена збило се послије борби, вјероватно, крајем 14 и првих година 15 вијека, што се потврђује и Антовим причањем да су се из околних брда спуштали у Грахово, кад су постали бројно јачи. Кад се ово дешавало Турака није било у Клобуку; по М. Динићу Турци су заузели Клобук 1476 год.[53] Током Морејског рата 1686 год. помињу се Ријани уз друга наша племена као савезници Млетака у борби против Турака.[54] Грахово су узели Млечићи од Турака углавном борбом ових племена. На скици која претставља борбу за Грахово 1687 операције Ријана убиљежене су под словом Н (в. таблу V.). 6 децембра 1687 г. моле Бањани и Ријани млетачке власти да се населе на Грахову. Поред потписника овог акта из бањанског племена, као ријански кнезови потписују се Мирко Вујачић и Радојица Булајић.[55] На једном скупу у селу Бари, у Граховском Пољу, одржаном на захтјев провидура Алвиза Марцела и Трипа Штукановића 1695 год., поред никшићких и дробњачких главара, учествују Бањани и Ријани као претставници граховског племена. На акту су потписани кнезови Ријана поменути Радојица Булајић и Тома Вучетић.[56] Бањани и Ријани нијесу били сложни. Повод убиства Стијепа Радуловића жале се Ријани из Грахова на Бањане и њиховог војводу Вука Томића и кажу да је Стијепо седми Ријанин, кога су Бањани убили. Жалба је упућена поменутом провидуру Алвизу Марцелу и потписао ју је, између других, Радојица Булајић у име „остале наше браће Ријана".[57] Из поменутих аката се види да се крајем 17 вијека помињу као претставници Ријана кнезови Мирко Вујачић, Радојица Булајић и Тома Вучетић. Вујачићи, Булајићи и Вучетићи као братства и данас живе у Граховској општини. Посљедњи помен Ријана као племена, чији је претставник Дако Сладојев Вујачић, имамо у одлуци владике Саве и црногорских главара из 1748 год. коју сам већ навео. Када се узме у обзир да је први ријански кнез Сладоје, да се у Томићевој заоставштини помињу Сладојевићи као кнезови Ријана и почетком 18 вијека и ако додамо наведене кнезове из XVII вијека и Дака Сладојева из 1748 г., са сигурношћу можемо тврдити да су Вујачићи и њима сродна братства стари Ријани и да припадају најстаријим досељеницима овог племена, који су уништили Матаруге на Грахову, што се потврђује и причањем војводе Анта. Наравно да се не може ни из једне традиције прихватити као факат фиктивни један предак, или четири као код Анта, да у вријеме досељења уништавају читаво једно племе; Ријани су свакако дошли као јако и организовано племе и уништили Матаруге.

Војвода Анто, како смо већ навели, каже да је Драгоје дошао из Куча у Чево. Уколико Ријани нијесу раније становали као племе на земљишту племена Куча, што се документима до сада не да утврдити, или их није водио пут из старог пребивалишта преко Куча, тешко се ово војводино причање може одржати. У топономастици земљишта данашње Граховске општине, Никшићких Рудина и Кривошија немамо имена, која би била везана за Куче. Јован Ердељановић не наводи у свом дјелу „Стара Црна Гора" ниједан назив у сусједним Цуцама или у Чеву, који би био изведен од имена Куч. Ријани, некад јако значајни, ишчезавају на освитку 18 вијека као велико организовано племе. Држим да су исто крсно име Ријана и Куча, св. Никола, додир оба племена у борби против Турака током Морејског рата и велики углед послиједњих као борбеног племена, онда кад су

Рињани бројно и организационо ослабили, били разлог да се устали прича о поријеклу поменутих братстава из Куча.

Војводино казивање о величини простора, на коме су се настанили Драгојеви синови, потврђује се документима из 15 и 17 вијека о опсегу земљишта племена Рињана. У „Цетинском крисовољу" постоји запис из доба Црнојевића и гласи: „Међа Ораховчана, Цуца и Рињана: почевши на Змијно Брдо и са ову страну Ћинова Дола и у Доброгорски Крст, и у врх Тисовца и у Голију, и у Троглав, и у Бијели Студенац". Јован Ердељановић сматра да је Змијно Брдо морало бити близу данашње границе бокешког села Ораховпа и Цуца, Ћинов До је село у Цуцама, вис Доброгорски Крст и планина Тисовац такође у Цуцама. Троглав је, тврди Ердељановић, данашња чевска планина Троглави или Троглаве у близини пјешивачке границе, док за Бијели Студенац држи да је био „на данашњем пјешивачком земљишту".[58] Ердељановић сматра да је наведени запис постао у доба Црнојевића и утврђујући старе границе племена Цуца, каже да је трећина данашњег цуцког земљишта била орахопачка и рињанска, од чега је Ораховчанима припадао мали дио око Змијњег Брда.[59] Напомињем да Анто помиње Доброгорски Крст као границу. Други документ је писмо попа Радула, првака Рињана, упућено Пераштанима 1661 год., у коме им поводом напада Турака на неког човјека из Грахова препоручује: „Пишите свијем Рињаном: Дврсњаном Граховљаном и Заслапу и Вилисом и Балосавом и Рудињаном и Црешњевом" ...[60] Треба имати на уму да поп Радуле пише у име племена Рињана и да је у почетку поменуо племе, а онда набраја села, која и данас постоје: Заслап, Вилусе и Болосаве у Граховској општини, Трешњево у Цуцама, становнике предјела Дврсна у Кривошијама, Граховског Поља и Никшићких Рудина. Од наведене границе из 15 вијека према Катунској нахији изгледа да су у Радулово доба отпали сви крајеви, изузев Трешњева у Цуцама, и село Рињани у Никшићком Пољу. Ово село су, вјероватно, заузели Никшићи, кад је никшићки војвода Грдан био старјешина Никшића и Рињана. Село Рињани и Рињанске Рупе у Никшићком Пољу видан су траг рињанских насела. Према наведеним границама из 15 вијека и подацима у писму попа Радула стари предио Рињана обухватао је Дврсно у Кривошијама, сјеверозападни дио данашњег земљишта племена Цуца, мањи дио Чевске општине граничећи се са Пјешивцима, данашњу Граховску и Рудинско-трепачку општину. Ако прихватимо Драгојев боравак у Чеву и његову погибију у Кривошијама као успомену на негдашње насеље старих Рињана, онда традиција, забиљежена од војводе Анта, провјерена историским изворима, даје вјерну слику рињанског насеља.

Војвода је прећутао муслиманско насеље на Грахову, иако је и сам потписник као свједок на једном купопродајном уговору имања из 1870 год., које се граничи са џамијом, свакако у рушевинама (в. таблу V). Темељи џамије се и данас примећују уз једну улицу у варошици Грахову. Први помен овог насеља, који је мени познат, налази се у скоро објављеној збирци: „Turski dokumenti Grbaljske Župe iz XVII stoljeća". Нека Керима, кћерка Вукашина из грбаљског села Братешића, настањена на Грахову, као служавка је прешла на ислам у Грахову и спорила се око очеве имовине у Грбљу са тамошњим попом 1627 год. Тужбу је најприје ријешио новски назир и коначно кадија Рињанске нахије на штету Керима. Уз кадију се потписују пет муслимана као свједоци.[61] Други доказ за постојање овог насеља налази се код попа Радула. У писму упућеном Пераштанима каже: „Било је ч (90) кућа Турака, а К (20) христана". Буторац је погрешно прочитао слово ч, које је Радуле нешто повећао, као Ц и тако ставио број од 900 кућа. Радуле даље додаје да су хришћани инокосни као насељеници у Грахову, што се види и по броју кућа (в. таблу III). Писмо је недатирано, али га по садржају исправно ставља Буторац у 1649 годину, иначе је број кућа од 900 претјеран и да се Радуле пишући омашком преварио, што у ствари није, а то се да јасно видјети, јер се у другим ријечима истог писма налази слово Ц, које он друкчије и правилно пише. Уосталом ово мало крашко поље (о Граховском је Пољу ријеч у писму) од 14 км² не би могло исхранити преко 900 породица, јер и иначе није најплодније. Такође су на скици (в. таблу V) битке за Грахово 1687 год. обиљежене двије џамије: једна, гдје су јој и данас видљиви темељи, а друга под словом L коју су Млечићи одмах претворили у католичку цркву за вјерске потребе своје посаде.

Војвода Анто је приличну забуну направио пишући да је у исто вријеме кад и Дако „предигао био Јован Ковачевић

из Босне" у Вилусе, уколико је мислио на читаво данашње братство Ковачевића, које је најбројније у Граховској општини. На поменутој скици битке за Грахово 1687 г. убиљежена је под словом К црква св. Ђорђа, кога славе Ковачевићи. Поп Радуле у писму капетану Вицку Мазаровићу, придружљеном у Перасту 28-IV-1661 год. (XI писмо по реду код Буторца) каже да су муслимани из Херцегновога и Риснога племе поробили, попалили и растјерали по туђим племенима. Он даље пише да је добио дозволу од паше (свакако од Али-паше Ченгића), кога спомиње у писму од фебруара 1661 (IX писмо код Буторца) и у писму од јуна исте године (XII писмо код Буторца) да може скупити опет своје племе. Радуле сматра да је најподесније да племе окупи око њихових цркви на Грахову, одакле се могу најлакше одржавати трговачке везе са Перастом и утећи у случају опасности у Приморје. Сматрам да се причање о даривању земљишта Драгојевим синовима забиљежено код вој. Анта, односи на ову дозволу Али-паше Ченгића о окупљању расутог племена, које се много касније, како обично бива у предањима, везало за долазак Ријана на Грахово. Нема сумње, да се у писму мислило на цркве св. Ђорђа и св. Николе. Последња је на скици обиљежена под словом L. П. Шобајић за Ковачевиће у селу Засади, у Дабарском Пољу, каже да су поријеклом из Грахова и да су у Засаду дошли крајем XVI или почетком XVII вијека.[62] Јевто Дедијер пише да су Ковачевићи у Кључњима код Невесиња пресељени у Херцеговину из Грахова 1709, мијењали мјеста и дошли у Кључе 1849 год. За граховске Ковачевиће наводи да су старином из Јајца у Босни.[63] Сигурно се отац или који ранији предак Јована Ковачевића био отселио негдје у Херцеговину или Босну, одакле је Јован дошао на старевину, па га војвода Анто биљежи као досељеника из Босне. Он је ово урадио, вјероватно, што су Ковачевићи, по сопственом предању, поријеклом из Босне. Иако војвода не помиње везе наших племена са Млечићима, сматрам да за доба њихове окупације Грахова треба тражити почетке формирања новог граховског племена.

Грахово Поље добило је велики значај током млетачке окупације као стратешки важно мјесто за нападе против Турака и одржавање трговинских веза са Никшићима и Дробњацима. Млечићи су га држали од 1687 до иза октобра 1700 године, јер су тада имали посаду од пола чете војника на брду Руштици, које је било у то доба у Рудинама, а данас је у Граховској општини у близини Никшићких Рудина. Нешто раније су Млечићи дигли пола чете с Руштице и пребацили је у Лепоглав, изнад Леденица.[64] Како смо раније видјели, Млечићи на Грахову покушавају да формирају ново племе од Бањана и Ријана. По броју дужних крви (7 глава) види се да је дио избјеглих Бањана био јаче организован од Ријана. Нашао сам у Которском и Херцегновском архиву приличан број аката упућених од војвода, кнезова и харамбаша граховских, али се ријетко њихова имена наводе. Млечићи су сигурно напустити Грахово по одредбама Карловачког мира (1699) крајем 1700 године. Из једне тужбе за лоба которског провидура Николе Контаринија коју су поднијели Дршњани против Рудињана (билећких), вјероватно 1713 године, видимо да је и Дрсно било у турским рукама. Дршњани наглашавају да су и они и Рудињани[65] „цареви", односно турски. Млечићи су још једном окупирали привремено Грахово 1717 год.[66]

Грахово је од тада остало ненасељено, али ипак чврсто држано од клобучких капетана. Послије тридесет година населили су га Вујачићи, Ковачевићи и друга братства као кметови корјеничких муслимана. Ради јачег наслона на Црну Гору у другој половини XVIII вијека и честих сукоба с Турцима Грахово је добило још јачи углед и значај и дало име новоформираном племену, које је у XIX вијеку имало значајну улогу у историји Црне Горе и Херцеговине.

О ОТПОРУ, ПРЕДАЈИ И СМРТИ ВОЈВОДЕ ЈАКОВА ДАКОВИЋА

О одбрани, начину предаје и смрти војводе Јакова приликом удара Дервиш-паше на Грахово, почетком 1853 године, прилично се писало, али узгредно сем у биографији војводиној од Сава Мартиновића.[67] Писци се не слажу у начину како се војвода предао, ни у времену колико је отпор давао и колико је људи са њиме било, ни на који је начин убијен. Изнијећу по овим питањима тврђења писаца и то хронолошки, како су се публиковали њихови списи. Од овог реда ћу отступити, што ћу најпослије навести податке по Вуку Поповићу и изнијети причање војводе Анта, учесника у отпору и свједока војводине смрти, као и документа објављена од Д. Вуксана у „Записима".

1) Е. Н. Ковалевски пише 1854 године да је војвода несмотрено прихватио борбу са много јачим непријатељем, да се добро снабдио у пећини и правда га за несмотреност, јер је рачунао на помоћ Цуца. Истиче његове врлине и храброст и додаје да је заробљен „са својијем јединцем сином и још са тридест Граховљана". Јаков, седамдесетогодишњи старац је „умро у тешким мукама". Јаков се затворио са сином и 30 људи у пећину.[68]

2) Саво Мартиновић уопште некритично пише о овом догађају. Он наводи дуг дијалог између мостарског владике и Јакова и одлуку Јаковову да се по савјету владичином преда Турцима, кад је и сам књаз Данило исто учинио. Јаков је давао отпор из куле и пећине девет дана. Са њиме се било затворило 50 људи. За Јакова каже: . . . „а када крајем Клобука дођоше, обноћ Јакова на сваке муке мучише и удавише, и оставише га мртва на путу". Он каже да је са војводом и братом му било још 50 Граховљана.

3) У навођеном некрологу поводом смрти војводине стоји: „Када је г. 1853 Омер-паша ударио на Црну Гору са свијех стране а једна турска војска притисну и Грахово, и опет се храбри Јаков из његове пећине јуначки бранио, но послије шест дана морао се на милост и немилост предати непријатељу. Ту их Дервиш-паша свијех повеже и у Клобук пошаље, али путем Јакова удаве".[69]

4) Ђорђе Поповић биљежи: „У исто време, кад је Омер-паша пошао на Бјелопавлиће, ударила је и јака турска сила на Грахово. Војвода Јаков Даковић са 60 друга храбро их дочека и док је могао држао се у својој кули. Пуних 15 дана борао се тако, а 27/29 јан. Турци га на вери преварише и оковаше, а онда поробише Грахово и војводу са сином му Антом одведоше у Мостар, где Јакова на мукама уморише. У борби на Грахову погинуо је војводин брат".[70]

5) Владимир Ћоровић у свом дјелу „Лука Вукаловић и херцеговачки устанци" на стр. 16 пише: „Турска је војска 4. јануара 1853, дошла на Грахово „с мужиком и пјеванијом", утаборила се ту и позвала војводу Јакова на предају. Он је одбио и опирао се, док му Турци нису потпалили кулу и дигли кров с ње, а онда се са 54 друга, женом и невестом и кћери повукао у једну оближњу пећину док му је брат с друштвом заглавио. Бранио се јуначки четири дана, а онда се, на веру, предао Турцима 7. јануара. На путу за Мостар, 23 фебруара, на Доловима, би ударен на муке и уморен". Ћоровић пише да „Српске новине" и војни аустриски извештај Грбин наводе да је војвода ухваћен од Турака при покушају бјегства у пећину; ваљда кад је хтио да из куле побјегне у пећину.[71]

6) Наводим извод из писања сердара Рада Турова Пламенца, који је био савременик војводе Анта, али је податке за своје дјело уносио чак 1905 године, а можда и касније. Пламенац је донио и двије верзије имена људи, који су били са Јаковом и његовим братом Живком приликом напада турске војске, али је у рукопису текст на више мјеста искварен, тако да се сва имена не могу прочитати. Свега их је било затворено у пећини 34 човјека. У затвору код Живка, брата Јакововог, не да се утврдити број људи из наведеног узрока. Раде каже да су Турци напали на војводу Јакова 2 јануара и тврди да се Јаков опирао у кули и пећини 5 дана.

Јаков се надао помоћи из Цуца. Сенатор Стеван Перовић, син сердара Андрије, наредио је Милошу Кривокапићу да направи зид на улазу у Змањево Ждријело, и да ту даје отпор Турцима, ако ударе на Цуце. Пламенац износи да је Јаков добио писмо од сердара Андрије и Рада Савова Кривокапића да се војвода Мирко предао Турцима у Острогу. Ово је писмо било одлучујуће да се војвода преда Дершиб-паши. Живко, брат војводин, се предао, кад је видио што је Јаков учинио. Текст је искварен на мјесту, гдје је ријеч о војводиној смрти.[72]

7) Марко Вујачић каже да је војвода Јаков, бранећи се из пећине, издржао 17 дана. Предао се, кад је добио писмо од сердара Андрије да је Црна Гора окупирана и да је побјегао књаз Данило и кад је добио писмо од Дервиш-паше да се не боји животу и пошто му је нестало „хране и џебане". Сердар Андрија није послушао књаза Данила да помогне Јакову. Он доноси и број људи који су се затворили са војводом Јаковом: 3 Даковића, 32 Вујачића, 8 Булајића, 3 Вучуровића. 4 Кривошијанина, 1 Самарџић и сердар Ђоко Миљанић. Свега са војводом било је 53 човјека. Марко се подробно осврће на мучење војводе Јакова: „Врхунац свега била је смрт војводе Јакова. Чупали су му бркове, одваљивали нокте и кости пребијали. Најпослије су га за мошњи свезали и бацили низ Миротинске Греде. И остали, њих 39 умрли су на сличним мукама". На другом мјесту доноси текст писма сердара Андрије:

„Војвода Јакове,
На Црну Гору је ударила сила од Турака. Књаз Данило је побјегао, Црна Гора прегажена. Не остаје ти ништа друго него да се предаш Дервиш-паши".

Вујачић напоминје да је писмо очувано и да се налази „у Цетињском архиву", даље да га је објавио Душан Вуксан у „Записима". Напосљетку се ограђује „од тога да ли је писмо тачно цитирано".

Вој. Анто је сакрио писмо и успио да га сачува. Мостарски владика је предао ово писмо Јакову у пећину.[73]

8) Вук Поповић се у четири писма осврнуо на овај догађај. У првом писму, писаном 3 јануара 1853, говори да је Јаков отишао с војском у Бањане и то на Нову годину, да је

имао извјесног успјеха. Враћајући се у Грахово, попалио је куће у пољу, због лакше одбране од турске војске. Наводи се, даље, одлука Јаковова да се брани из пећине. У другом писму од 10 јануара доноси како су Турци дошли на Грахово 4 јануара, да се војвода опирао до на уставке Јованђдана и тада се предао са 54 друга, са снахом и кћерком. Прије предаје склонио се из запаљење куле у пећину. Војводин брат Живко се био затворио у својој кући са 17 људи. Живко са тројицом је заробљен, три су му друга посјекли, док су остали изгорели у кући. Поповић додаје: „Војвода им се тада без замјене с црнијем образом преда, и ето га са свом дружином код Паше заковата у синџиру". Он подвлачи да је имао у пећини 300 товара жита и толико мрса и да се могао држати пола године. У трећем писму од 6 фебруара, он је нешто опширнији. Опет се све своди на то да се Јаков могао дуже бранити, али се надао у помоћ Цуца, говори о издаји сердара Андрије и да је тражио помоћ од књаза Данила. Сматра да би Јакова Дервиш-паша убио, али га држи да би примамио Граховљане на предају. Поповић каже да су заробљеници везани преко ноћи и да их дријеше само од 8 ујутро до 4 поподне. Приморцима дозвољавају да дођу до Јакова и да му донесу ракију и воће, али да је ограничено вријеме разговарања са њиме. Четврто је писмо писано 9 марта. У овом писму стоји да је отишао Дервиш-паша са Грахова „жалостан што му нијесу дошли на предају Граховљани", и да је одвео 42 роба, рачунајући ту и четири жене. Он пише да су до Клобука посјекли пет људи. За смрт војводину наводи: „На 23 Феб. смакоше здрава здравцата и сокола војводу Јакова. По наредби пашиној, њега је поп Ристо Кујачић иза Клобука укопао, код Аранђелске црвке, и на писму дао како је умро од своје смрти! Сад је мирна Босна и Херцеговина, е им је, веле, доста јада и срамоте он задао ратујући ш њима за 17 годинах". Вук Поповић не наводи писмо сердара Андрије, него у трећем и четвртом свом писму каже да се Јаков предао.[74]

9) Најзад, укратко доносим причање војводе Анта о овом догађају и о ономе што му је претходило. Књаз Данило је дошао на Цетиње 20 јула 1852. Вук Караџић је био у његовој пратњи и каже да је књаз био у Котору уочи Илиндана, а на Цетињу на Илиндан.[75] Како је Илиндан 20 јула, по старом календару, то отпада тврђење Д. Вуксана да је

књаз Данило био „тачно“ на Цетињу 18 јула и примио дужност од Пера Томова Петровића.[76] Књаз је на Цетињу рекао Јакову да су Граховљани његови, да не плаћају харач ни дохотке са земље Турцима, већ да харач донесу њему. Војвода Јаков и поп Шћепан Ковачевић однијели су харач на Цетиње 8 септембра исте године. Иза овог су турске власти из Мостара тражиле од Јакова да преда харач Мамуту Кинковићу, бимбаши и заповједнику турске тврђаве на Велимљу у Бањанима, али су Граховљани то одбили. Иза тога Граховљани су почели да се бију с Турцима и да носе њихове главе на Цетиње. Дервиш-паша је у новембру боравио у Гацку и отуда наредио мостарском владици да пише Јакову да му се покори и дође њему у Гацко. Владика је послао неке свјештенике око 20 децембра и под пријетњом путем анатеме тражио од Јакова да се паши покори и поће на поклон у Гацко; Јаков је категорички одбио овај захтјев и пред свјештеницима оштрим ријечима осудио владику. Војвода је на Божић, 25 јануара 1852 обавијештен од зета Ђока Миљанића да су Турци дошли у Бањане. Тог дана је у својој кући рекао сердару Андрији Перовићу да полази пут Бањана, а да сердар, пошто се Јаков врати и затвори у кућу, одакле ће Турцима давати отпор, прискочи у помоћ Граховљанима. Андрија је реагирао овим ријечима: „Престани Јакове! У што си се завезао и у кога се уздаш, но хајде, те се предај Турцима, е ако имало крену Турци из Граова пут Цуца, ја ћу им се предати“. Због оваквог одговора завадили су се Јаков и Андрија. Андрија је отишао у Цуце а Јаков пут Бањана у Ријечане. Ту се сукобио са претходницом турске војске и вратио у Грахово. По повратку одмах је извијестио књаза Данила, корећи га: „Јево Турци на Граово, а ви ме, господаре, издадосте!“ Књаз му је одговорио: „Војвода Јакове, јево Турци одовуд су три банде на Црну Гору. Ево тамо Цуца, помоћи ће ви, но се, војвода не затварај у пећину, но се измакни. Ако Цетиње не начини Граово, Граово неће Цетиње“. Војвода Јаков је истог дана добио писмо и од Лазара Мамуле, гувернера Далмације, да се не затвара, већ да бјежи к њему у Котор. Међутим, војвода је остао упоран у својој одлуци да се од Турака брани из куће и пећине, која је била везана са његовом кућом. Са војводом су се затворили и тридесет његових рођака. Овај је број дат по Антовој причи да су тридесет породица све своје имање,

осим стоке, унијели у пећину. Војвода и његови другови су са исхраном били потпуно обезбијеђени. Отпор је трајао свега четири дана: „За четири дана што бисмо у затвору, није пушке не чусмо око Поља Граова да заметнуше боја с Турцима! Знали смо да су се смели Граовљани око робља и стоке, но се надасмо да ће доћи једно 600 Цуца да изметну барем по пушку и да и' Турци виде по онијем брдима. До један дан кад ћемо ми изаћи из пећине, побише се Граовљани у Церово Ждријело с Турцима. Ту су посијекли Граовљани једно двадес глава турскије и погини ту два Ковачевића“. Анто, даље, пише да су примијетили из пећине како гори кућа његовог стрица Живка. Из куће није нико бјежао к њима и браниоци су имали утисак да се Живко предао. Бего Алин Шеховић из Корјенића позвао је војводу Јакова на предају, увјеравајући га да се његов брат Живко предао и да су Турци у Острогу заробили војводу Мирка Петровића. Бего је у име Дервиш-паше гарантовао живот Јакову и његовим друговима. Остављени сами себи, а под утиском да се Живко предао и вјерујући да је војвода Мирко заробљен, браниоци су се поколебали и тражили од војводе да се предају. Војвода је тражио писмене гаранције од Дервиш-паше, за сигурност живота браниоца, и кад их је добио предао се. Његов брат Живко је то учинио послије њега. Војвода је био преварен од Дервиш-паше. Сви су одмах ухапшени. Мучење заробљеника је наступило, кад су побјегла ноћу два Граховљанина. Једну ноћ био је Анто позван од Дервиш-паше да му чита писмо од сердара Андрије и капетана Рада Савова Кривокапића. Садржај писма, по Анту, је овај: . . . „И чули смо да сте примили војводу Јакова и његову дружину, кои су пушку окренули на честитога цара. Молимо вас, ту има једно монче, Никола Лисов, из нашега мјеста, кои је био у пећину с војводом Јаковом. То је монче војвода силом затворио са собом у пећину, но вас молимо да га нама пуштите. Ако узмислите ићи напријед, ми на вас пушке окренути нећемо“. Затим каже да је сенатор Стеван Перовић, син сердара Андрије, послао Дервиш-паши два турска војника, које су Граховљани били заробили. Војници су стигли у пратњи једног Цуце, док је Анто био код паше. Кад је Анто све ово казао свом оцу, Јаков је рекао: „А нека и' богу одговарали и своме господару“. Војвода Анто каже да је „на мукама“ у Грахову умро његов стриц Живко и осам

Граховљана. Из Грахова су их одвели на Граховац 14 фебруара 1853. У Грахову су остали четири дана и кренули пут Клобука гдје су такође остали четири дана. Ту су их највише мучили. Девети дан од поласка из Грахова, тј. 23 фебруара, повели су их из Клобучке тврђаве пут Требиња. Истог дана на пола сата хода од Клобучке тврђаве, Турци су посјекли војводу Јакова. Овог дана, по Анту, Турци нијесу Јакова мучили.

Упозорио сам на почетку да се писци не слажу у питању начина предаје војводе Јакова, трајању отпора, броју заточених људи са њиме и о начину на који је убијен, па ћу се истим редом критички осврнути на њихово писање.

1) Из наведених извода и цитата се види да једино Саво Мартиновић и Марко Вујачић спомињу мостарског владику као присутног на Грахову; код Мартиновића владика води дужи разговор са војводом Јаковом, а код Вујачића убацује у пећину писмо сердара Андрије о предаји књаза Данила Турцима. Оба ова тврђења потпуно отпадају, јер владика тада није био на Грахову. Његово присуство би сигурно навео Анто и поготово Вук Поповић, који до потанкости о овом догађају извјештава Вука Караџића. Анто једино говори о владичином посредовању преко изаслатих свјештеника. Из посредовања преко свјештеника је касније измишљена прича о владичином присуству у Грахову.*

Сердар Раде Туров Пламенац и Марко Вујачић сматрају да је војвода Јаков примио писмо од сердара Андрије и Рада Савова Кривокапића и да се онда предао. Разлика је између њих у томе, што су код Пламенца Турци заробили војводу Мирка, док су код Вујачића окупирали Црну Гору и заробили књаза Данила. И ово се причање мора апсолутно одбацити као нетачно, јер ни војвода Анто ни Вук Поповић не говоре о писму, иако сердара оба оптужују за издају. М. Вујачић је несмотрено навео тобожњи текст писма, ограђујући се за дослован цитат, и на крају је додао да га је Д. Вуксан објавио и да се документат чува у Цетињском архиву. Д. Вуксан није објавио овај документат, јер га уопште нема у Архивском одељењу Државног музеја на Цетињу, ни у Цетињском државном архиву, нити је уопште постојало ово писмо. Прича о писму настала је временом,

* до интервенције је дошло пред Божић 1852

због разбијачког става сердара Андрије у доба Омер-пашиног похода на Црну Гору и сердарева пасивног држања приликом удара Дервиш-паше на Грахово. Вујачић тврди и да је добио гаранцију за живот. Ковалевски пише да је војвода заробљен, анонимни писац у некрологу да се предао на милост и немилост Дервиш-паши, Ђорђе Поповић и Вл. Ћоровић да се на вјеру предао Турцима, свакако под условом, да неће он и његови другови бити погубљени. Вук Поповић помиње да се предао, и у трећем писму додаје да је то учинио кад су Турци развалили свод између куће и пећине и сламу палили да у пећину иде кужан ваздух. Анто, као што сам навео, тврди да се предао послије добивеног писма од паше.

Мора се прихватити тврђење Антово да се војвода Јаков предао под условом да њега и његове другове неће Дервиш-паша убити, што се уосталом слаже са писањем Ђ. Поповића, В. Ћоровића и дијелом М. Вујачића.

2) Питање трајања отпора и у вези са њиме утврђивање тачног датума почетка и престанка истог, да се лако утврдити писањем Вука Поповића, војводе Анта и објављеним документима. Ковалевски не наводи вријеме отпора. Саво Мартиновић каже да је отпор трајао 9 дана, анонимни писац некролога 6 дана, Ђорђе Поповић 15 пуних дана, В. Ћоровић 4 дана, Пламенац 5 дана, Марко Вујачић 17 дана, Вук Поповић 4 дана и војвода Анто 4 дана. Војвода Анто није датирао кад је почела борба. Сердар Р. Пламенац каже да је борба почела 2 јануара 1853. Вук Поповић прецизира и каже да су Турци дошли у Грахово 4 јануара зором и да се Јаков предао на Јованђан 7 јануара. Вуково обавјештење и Антово причање потврђују се и документима. Навођим у цјелости писмо Милоша Кривокапића, каснијег црногорског војводе, које је Д. Вуксан објавио. Доносим га и ради питања држања Цуца уопште. Писмо је упућено „Господину Перу Петровићу президенту и свој српској господи на Цетињe". Текст гласи: „Чинимо ви на знање, како и ви чусте и разумјесте како су ни Турци ударили на Грахово у недјељу око подне и гађали по том кулу војводину 74 пута, а у понедјелник 52 пута, а у уторник 20 пута и нијесу одбили ни крова ни клака. Кад би око подне топовима претргоше, а вас коњик и пјешац окрену на Церово Поље у Крњу на стајнице Ковачевића и опалише све куће и торине до Језда

Ћиракова Ковачевића, а отоле њих разбише Кривошијани и Леденичани и Граховљани све за њима до табора, и не знамо још што би од њих. А у тај исти час удари сва сила турска на кулу војводину назам и остали и сви руком пријенуше за зид од куле и авлије, а дочека војвода и потуче војску небројену и здраво је замрка на вече свјатаго Јована са свом дружином, а ми Цуце ево сви на Дервиш више њега на Замаћев До њему у помоћ, но вас молимо, Господару, пошљи ни још неколико кашета праха и кремења, е не велика турска сила освојила, а имамо над у бога и вашу помоћ, да их нећемо напред пуштати ако бог да".[77] Кривокапић је датирао писмо 7-I-1853. Седмог јануара је Јованђан и свакако га је писао ујутро рано. Причање да су замрклн „на вече свјатаго Јована" је омашка умјесто „уочи". На грешку нас упућују и два писма датирана 7 јануара исте године. Једно је писмо Дервиш-паше упућено Граховљанима, као спроводни акт за писмо војводе Јакова а уједно и позив истима да дођу у Грахово и гаранција за оно што им Јаков пише. Јаков је, пошто се предао, под притиском Дервиш-паше написао између осталог сиљедеће: „А при томе вићели сте, како дође царска војска и што уради од мене, и ево мене међу њима но дођите да чујете како нама заповиједа царски већил Дервиш паша и задава божу вјеру, како ће све нама поклонити (опростити Ј. И.) што је досад било и да ми будемо царска раја и сваки да дођете на своје мјесто".[78] Војвода Анто каже да је Јаков отишао пут Бањана на божић и тукао се с Турцима. Војвода је писао Мемоаре отприлике двадесет година послије овог догађаја и, уколико није мислио на Мали божић, како код нас зову Нову годину, па изоставио придјев „мали", свакако се помео у питању времена. Јаков је раније обавијештен да су Турци кренули пут Бањана, што се види из једног писма, које је објавио Д. Вуксан Писмо носи датум од 1852, без ознаке мјесеца и дана. Вук Поповић је видио Анта у Котору 30-XII-1852. Он се журио, по Вуку, да обавијести књаза Данила о доласку турске војске у Корјениће и на Тупан у Бањанима. Вук је Анта потпшно схватио уколико се тиче доласка Турака на Тупан, јер у писму стоји да ће турска војска доћи у Бањане у недјељу: „Милостиви господаре, дође ми у петак у поноћи саија и књига, да ево почисто у нећељу турске војске у Бањане". Војвода тражи помоћ и моли књаза Данила да крене пут

Грахова и завршава: „А шта ћу ви више писат, а и то ће ви дијете казат све науста". Дијете о коме је ријеч, је несумњиво син војводин Анто.[79] Уочи Нове године, или на сам тај дан, пред полазак пут Бањана да заустави турске претходнице, војвода Јаков је написао књазу Данилу оно писмо, које наводи Анто, а које је пуно пријекора, што му није послао помоћ. Писмо се није сачувало, али је сачуван одговор књаза Данила од 1 јануара 1853 који гласи: „Примио сам твоје писмо и разумио све што ми пишеш. Врло фалиаваш што говориш да сам те издао као Јуда свога Спаситеља; то није истина, него је дошла мука и сваки се себе боји, па и ја Цетињу, јер видиш како смо са свију страна окољени силом турском, која зја да нас звјерски прождре. Ја ти не могу помоћи послати вако 200 или 300 највише Цуца, а ово и ништа све једно, него се држте и браните докле можете, а ако виђе, да се не можеш бранити, а ти остави кућу и бјежи к мене. Ако остадох жив, и ако не пропаде Црна Гора, љевшу ћу ти кућу уз моју направити и сам са мном да живиш, јер ако и узму Турци Црну Гору (Грахово Ј. И.) опет ће ако бог да наше Грахово бити, ма ако Црна Гора пропадне Грахово не може повратити Црну Гору никад".[80] И ово сам писмо читаво навео и ради питања како су се држали сердар Андрија и Цуце.

Ако проматрамо писмо Милоша Кривокапића које је датирано на Јованђан 7 јануара, и у коме набраја борбе у недјељу, понедјељак и уторак, и наведена писма Дервиш-паше и војводе Јакова, који је 7 јануара био у турским рукама, а будући да Вук Поповић пише како су Турци дошли на Грахово 4 јануара изјутра, остаје као непобитан факат да се војвода предао Турцима четвртог дана борбе. Сва остала датирања морају отпасти.

3) Војвода Анто и анонимни писац некролога у „Гласи" не наводе број људи који су били затворени са Јаковом у кући и пећини и са Живком у његовој кући. Ковалевски наводи 30 људи, Саво Мартиновић неодређен број: више од 50, Ђорђе Поповић 60, Марко Вујачић 53, Вук Поповић код Јакова 57 рачунајући Антову жену, снаху и кћерку, код Живка 17, а сердар Раде Пламенац наводи 34 имена код Јакова, рачунајући ту и војводу. Анто напомиње мртве и рањене током борбе. Вук тврди да је свих 17 Живкових дру-

гова изгорело у кући или одмах посјечено. Војвода Анто каже да их је у Грахову умрло 8 на мукама. Помиње још тројицу путем да су смакнули. Вук Поповић је посјетио Анта и његове другове, кад су се вратили из Рисна, и каже да је дошло само њих 16 и 3 жене, а да су због болести остала чедворица у Мостару. Свега се спасило 23 особе, уколико посљедњи нијесу умрли у Мостару. Како је Вук Поповић добро обавијештен и иначе заинтересован јаче за овај догађај, а имао је на расположењу шест дана да се распита колико је људи давало отпор, сматрам да његов број од 76 људи, рачунајући ту војводу Јакова, његовог брата Живка, и војводину жену, снаху и кћерку, треба прихватити као тачан.

Бранитељи нијесу били сви из Грахова. Вук Поповић говори о Кривошијанима, а Пламенац о Цуцама, два Бањанина, Кривошијанима и Леденичанима. Из Антовог писања знамо за Николу Лисова, који је, по Пламенцу, био родом из Билеће, и за његовог зета сердара Ђока Радова Миљанића. Како су Пламенчеви рукописи још необјављени, доносим списак затворених људи са Јаковом у кући и пећини; имена оних, који су били са Живком, немогуће је извести, јер је текст оштећен. Пламенац је овим редом забиљежио имена: „Вук Попов Булајић, Глиго Савин, Тодор Тривков, Јанко Попов, Петар Николин и Ђоко Милошев Булајићи; Анто, син војводин, Тривко Лаков, Пејо Тодоров и Груица Тодоров Јакшићи; Спасоје и Јован Радов, Јоко и Лука Савов, Вујадин Ћираков, Петар и Јован Шћепанов и Милан Ристов Вујачићи; из Драчевице били су (био је! Ј. И.) с војводом Јаковом у затвор Васо Тодоров Самарџић, Митар Тодоров Лазаревић (ваљда Лазовић! Ј. Ив.) с Леденица; Гајо Одаловић и Вукадин Вучуровић из Звечаве; Стево Ристовић из Пољица; Ђоко Радов Миљанић из Бањана, Марко Поповић из Петровића (исто Бањанин! Ј. Ив.) Никола Лисов из Билеће и неки Јован Гачанин, муслиман кои се поришћанио код вој. Јакова; Трипко Игњатов Вуичић и Марко Ђедовић из Нудола; Коица Миловић из Горњег Поља; Срдан Милошев из Бјелица, Зеко Звицер из Цуца и Мићун Машанов из Трњина (у Цуцама! Ј. Ив.); Гајо Ђуров Војнић". Мало ниже пише: „Од наведених особа кои су били са вој. Ја(ковом) са двије стране не слажу се за ове, тј. су били као што . . . (текст оштећен; сигурно је стајало записано да нијесу били Ј. Ив.): Тривко Игњатов Вуичић, Марко Ђедовић, Јоко Звицер и Пајо Ђуров Војнић , док с друге стране кажу да су били ова четири: Коица Љуцин, Спасоје Љуцин, Петар Бендерић и Лазар Габовић и придају још и ову двоицу: Живка Јокова Миловића и Ђура Мршића".[81]

Као што се види ни Пламенац у своје доба није могао доћи до тачних резултата. Несумњиво је да је трагао за истином и због тога сам донио ова имена. Напоминьем да је исти био савременик војводе Анта, али је дуго живио послије Антове смрти, па је ова имена сигурно касно унио.

4) Ковалевски пише да је војвода Јаков умро у тешким мукама, Мартиновић да су га мучили и затим задавили, анонимни писац некролога да су га путем задавили, Ђорђе Поповић да су га одвели у Мостар и ту га „на мукама" уморили, а Марко Вујачић је изнио потанко начин мучења; напротив, код вој. Анта нема ни помена о мучењу вој. Јакова ни код Вука Поповића, који пише: „На 23 Феб. смакоше здрава здравцата и сокола војводу Јакова". Анто каже да су га посјекли код Клобука. Војвода Анто није био читаво вријеме са оцем на Грахову у затвору. Док су били заједно са Јаковом се лијепо поступало, али није искључено да је у отсуству Антовом мучен. Као сигурно се може узети да га код Клобука нијесу задавили и мучили, већ једноставно посјекли. Турци су задавили Вука Булајића и Николу Лисова, а можда и још кога заробљеника, па су ваљда, још у доба погибије војводине, мислили људи да је и он на такав начин свој живот завршио.

Потребно је да се осврнем на случај цуцког сердара Андрије Перовића и његовог сина Стевана Перовића—Цуце и дам мишљење о мотивима затварања војводе Јакова у пећину и његовој предаји Дервиш-паши.

Црна Гора се нашла у врло тешкој ситуацији нападом Омер-паше 1852—1853 године. Омер је био у преимућству и по броју војника и по њеној опреми. Црна Гора, оскудна у свему за један тежи рат, није била ни једнодушна у отпору. Промјена на пријестољу и проглашење књажевине имало је својих противника. Ковалевски биљежи да је ступање Данилово на престо било попраћено ситним интригама, али се све изгладило.[82] Вук Поповић каже 19 фебруара 1852 о приликама на Цетињу: „Перо његов стрико (Данилов Ив.) вели:

за 10 годинах мојијем аспрама могу у Црној Гори суд држати — И зет његов сердар Андрија Цуца овако исто говори, а и сердар баички да може господовати, и по овијема многи су се испрчили, и ово су сви они што су с Пером кашу мијешали".[83] Вук је био тачно обавијештен о држању ових људи. Они су сви емигрирали у новембру 1853 године и још им се придружио Стеван, син сердара Андрије.[84] Природно је да ови људи нијесу имали воље да се јаче загоију ни у борби против Турака. Андрија је, како сам већ навео, одвраћао људе да учествују у борби. Вук Поповић пише 9 марта 1858 за Андрију: „Сердар цуцки међу Цуцама викао је овако: „Свак нек гледа своју кућу, без вељега грдила, и свак нек сједи дома о јаду се забавио".[85] Анту се свакако мора вјеровати да је Андрија и његовог оца одвраћао од отпора и савјетовао да се преда Турцима. Али Анто изричито каже да су Раде Савов Кривокапић и сердар Андрија писали писмо Дервиш-паши да пусти Николу Лисова кога је Јаков силом задржао код себе. Они су, по Анту, на тај начин погоршали иначе очајну ситуацију војводину. Анто је навео још, као што смо видјели, слање Дервиш-паши два заробљена од Граховљана турска војника и да су Цуце биле пасивне док су се они борили са турском војском. Из преписке Дервиш-паше, управо из његових писама, упућених Перовићима: Андрији и Стевану, стоји да су ови тражили пуштање на слободу Николе Лисова, родом из Херцеговине, а настањеног у Трешњеву, у Цуцама.[86] Могуће је да је стајало у писму онако како каже Анто, али се из одговора Дервиш-паше на писма Перовића наслућује да се Никола Лисов случајно нашао код Јакова. У писму Стевана Перовића књазу Данилу од 1 фебруара 1853 имамо потврду да је послао једног заробљеника паши. Он се правда књазу: „Примио сам ваше писмо и колико ме је обрадовало што ми пишете, толико је ранило моје срце, што вам је тако жао било за онога роба што сам вратио за избавити она два човјека кои би и вама мили били него двадест онакви солдата". Он се правда и тврди да је вјéран књазу. Да би доказао да од страха није упутио заробљеника помало донкихотски каже да је Дервиш-пашу позвао на мегдан и моли да му Петар Вукотић, каснији војвода, буде дјевер приликом двобоја.[87] Једно стоји свасако да је Стеван као сенатор учинио пасивним Цуце током отпора војводе Јакова. Они су могли бар дијелом

учествовати у борби против Турака заједно с Граховљанима, као Кривошијани и Леденичани о чијем учешћу пише Милош Кривокапић. Важно је да на Јованђан Милош тражи муницију, а не Стеван као фактични заповједник Цуца. Милош је ради јунаштва, бистрине и родољубља касније именован за цуцког војводу. С друге стране у прилог Перовића ишло би то да је на Грахову била велика турска војска и да помоћ њихова Јакову не би била ефикасна, као што и књаз Данило тачно наглашава. Али свакако код њих није било добре воље. Мржња према књазу Данилу довела је до њихове пасивности, а тиме и до издаје народних интереса, али овај став није био одлучујући за Црну Гору, јер је интервенција Аустрије и Русије тада спасила младу кнежевину. Но њихов случај није био усамљен. Стеван је писао писма своме оцу и вјероватно је убацио у писмо и име Рада Савова Кривокапића, који по мом увјерењу није био јаче ангажовач у овом послу. Уосталом он није бјежао из Цуца и због гњева књаза Данила на Цуце изгубио је главу. Познато је да је Стеван отишао у Цариград као емигрант и претендент на престо црногорски и као такав убијен од људи књаза Данила.

Војвода Јаков је био ријешио да се затвори у кућу и пећину и да отуда даје отпор Турцима надајући се помоћи од Црне Горе. Његов син Анто прича да су војводи Јакову неки црногорски главари чешће пребацивали да је у дослуху са Турцима. Сам војвода Јаков, пишући књазу Данилу да ће бранити Грахово док он дође с војском, каже: „А ми нећемо пуштати ови крај, док ти дођеш амо и чекамо од вас скори одговор кад ћеш доћи, зашто ми Господаре, сваки на ови крај прегнуо је своју крв пролити за твоје госпоство, зашто сам, Господаре, и прије оће се с Турцима био, па сам био прекоран од Црногораца, сад ћемо се баш збиља побити".[88] Војвода, старац од седамдесет година, дао је ријеч књазу и својим племеницима да ће отпор дати и код њега није могло бити ретерирања. Он то није учинио ни онда кад је добио писмо од књаза да се не затвара, па поготово није прихватио предлог гувернера Мамуле који га је себи звао у Котор, како Анто каже. Не би се могло примити мишљење Ковалевског да је прецијенио своје снаге у односу према турској војсци. Војвода Анто пише да га је отац преклињао да по ноћи бјежи из куће у Приморје, јер се пропало

па ће се његова кућа угасити, погибијом Анта који је био јединац. Међутим је свакога изненадила одлука његова о предаји након непуна четири дана отпора. Држим да су ови разлози руководили војводу у доношењу одлуке: 1) Пећина није била подесна за дужи отпор једној, онда, добро опремљеној војсци, која се служила и експлозивом за разбијање стијена. 2) Војвода је видио да помоћ не пристиже, а из писма књаза Данила се увјерио да је Црна Гора у тешком положају. 3) Повјеровао је, макар и са извјесном дозом сумње, да су тачне вијести Турака о хватању војводе Мирка Петровића и о предаји његовог брата Живка. 4) Под утиском да се до краја неће издржати у борби, он је водио бригу и око спасавања живота свог јединог сина Анта. Кад се предао Смаил-аги 1836 на вјеру да неће смаћи њега и његове другове, Смаил-ага је одржао ријеч и Јаков је сматрао да ће тако и Дервиш-паша поступити.

Међутим, Смаил-ага и Али-паша као политичари знали су да се убиством војводе Јакова не да умирити Грахово и настојали су да га баш одрже преко руководећих људи. Факат је да они њих нијесу придобили, али су покушали. Дервиш-паша је поступао као војник у рату, који ни о чему не води рачуна сем о уско схваћеном војничком задатку. Турска је оваквим поступком само изгубила и још јаче потенцирала мржњу Грахова до његовог потпуног ослобођења 1858 год. Јаков је и својом борбом и великим ауторитетом много користио и свом Грахову и Црној Гори.

БИЉЕШКЕ УЗ УВОД

Напомена: Ова кратка биографија написана је по подацима из мемоара, по историској грађи коју је објавио Душан Вуксан у „Записима", коју сам сравнио са оригиналима у Држ. музеју на Цетињу, по материјалу из Вукове Преписке VII књ. и литератури која има везу са животом војводе Анта. Уколико се позивам на грађу, коју је Д. Вуксан објавио, наводим само „Записе". Мемоаре не наводим.

[1] Код Лубурића у Биографији вој. Анта погрешно је стављена као година рођења 1823. Алманах Зетске бановине, Цетиње, 1931, стр. 220—221.

[2] Види мој осврт на традицију у Мемоарима.

[3] Записи, књ. VIII, стр. 240.

[4] Д. Вуксан, Књаз Данило, Записи књ. VIII стр. 199.

[5] Некролог у „Грлици" за 1890 г., стр. 57—59.

[6] Вукова преписка VII, стр. 444.

[7] „Слободна мисао", Никшић, бр. 1 од 6 - I 1937 г. Ристо Драгићевић наводи да је војводи Јакову писао писмо, упућено Сими Милутиновићу 3 маја 1847 г., Стеван Поповић. Вјероватно да је тада Анто био у школи на Цетињу.

[8] Вукова преписка, VII, стр. 163—164; Записи књ. IX, стр. 104.

[9] Вукова преписка, VII, стр. 167—168.

[10] Вукова преписка VII, стр. 180; Књажевина је успостављена 7 марта 1852 одлуком Црногорског сената и главара. В. напомену бр. 4. Могуће је да је годишњица прослављана 26 маја. но у сваком случају мај треба узети као мјесец Антовог именовања за војводу (Ј. И.).

[11] Записи, књ. IX стр. 232—235

[12] Рукописи сердара Рада Турова Пламенца, одјељак VII, 18 лист, Библиотека Историског института на Цетињу, фас. 84.

[13] Оба документа у Завичајном музеју у Никшићу, фасц. Манастир Косијерево, год. 68—70.

[14] Преписка VII, стр. 187

[15] Записи, књ. IX стр. 169 и 170

[16] H. Hadžibegić, „Odnos Crne Gore prema Grahovu u doba Njegoša". Prilozi za orijentalnu filologiju i historiju, knj. II, str. 206. Dokumenta pisana na turskom jeziku ne govore o nasljednom vojvodstvu Jakova Đakovića.

[17] Vukova prepiska VII, str. 285—286 i 367—368.

[18] Prva dva dokumenta u Zapisima, knj. X, str. 108—109; treći u XI knj. str. 101

[19] Prepiska, VII, prvo pismo str. 332, drugo str. 359

[20] Spom. rukopisi, dodatak 15 listu

[21] Prepiska VII str. 320—321. Pismo je datirano 23 - IX - 1857

[22] Prepiska, str. 306—307

[23] Marko Vujačić stavlja ovaj događaj pogrešno u doba knjaza Nikole. Vid. „Znamenити crnogorski i hercegovački junaci", Beograd 1953, knj. III, str. 354—355

[24] Prepiska VII, str. 402, 411 i 414

[25] V. Ćorović, „Luka Vukalović", Beograd 1923, str. 113

[26] Prepiska VII, str. 418

[28] Zapisi, knj. XIII, str. 180—182

[29] Zapisi, knj. XIII, str. 246

[30] V. Ćorović, sp. djelo, str. 141

[31] Spomenica o Hercegovačkom ustanku, Beograd, 1928, str. 130. Knjažево je pismo pisano starim pravopisom

[32] Vuk, Narodne pjesme, knj. IX, str. 440. Izdanje 1936 god.

[33] Prepiska knj. VII str. 389

[34] Voj. Gavro Vuković, Rat 1876, Cetinje 1929, str. 6

[35] Ibid. str. 25

[36] Marko Miljanov, Pleme Kuči, str. 12—19

[37] Казывањѣ стари требишана, Beograd, 1842, т . 4

[38] Sv. Tomić, Banjani, Beograd, 1949, str. 285

[39] Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi V, br. 7906

[40] M. Miljanov, spom. djelo, str. 14

[41] Jovan Erdeljanović, Stara Crna Gora, Naselja, knj. 24, str. 687

[42] Vasilj Popović, O Crnogorsko—daховskoj tradiciji, „Slobodna Misao" Nikšić, br 1, od 6 - I - 1937

[43] St. Stanojević, Narodna enciklopedija, pod Riđani

[44] K. Jireček, Istorija Srba, Beograd 1952, knj. II, str. 46

[45] Vl. Skarić, Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni, Glasnik Zem. muzeja, knj. XXX, str. 252

[46] Jireček, spom. djelo, knj. II, str. 45

[47] Ivo Stjepčević, Prevlaka, Zagreb, str. 46. Datum nije bio precizиran za ovaj dokument i g. Stjepčević me je obavijestio o datiranju ovog prvog spomena plemena Riđana na čemu mu se najljubaznije zahvaljujem.

[48] Cvito Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb, 1947 str. 102

[49] U izvodu Fisković ne pominje patrona crkve ni Riđane.

[50] Istoriski časopis SAN, Beograd 1951, str. 306

[51] Istoriski glasnik, Beograd 1950, sv. 3—4, str. 184.

[52] Lj. Stojanović, Zapisi i natpisi, knj. I br. 453. Zapis je datiran od „stvorenja svijeta" i po novoj eri. Prvo datiranje ispravno, drugo nesigurno. 1517 god. pominje se kao hercegovački mitropolit Visarion u zapisu za koga se i inače zna da je bio te godine hercegovački mitropolit. (Sred. I Ruvarac, O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima u Šematizmu Hercegovačko-zahumske mitropolije za 1901 god.).

[53] Glas CLXXXII, str. 250—251

[54] Državni arhiv u Kotoru — PU fasc. XIV, br. 606

[55] Montenegro dal relazioni dei proveditori veneti, Roma, 1896, str. 12

[56] Državni arhiv u Kotoru — PU, fasc. XIV, br. 404. Slavko Mijušković objavio je ovaj dokument po prevodu na italijanskom, koji se nešto razlikuje od originala na srpskom jeziku. Istoriski Zapisi, knj. X str. 32—33

[57] Državni arhiv u Kotoru, PU fasc. XIV, br. 606

[58] J. Erdeljanović, Naselja knj. 24, str. 22. Zapis sam prenio od Erdeljanovića, jer pri ruci nijesam imao potrebnu literaturu

[59] Ibid. str. 698—700

[60] Pavao Butorac, Gospa od Škripjela, 1928. Buторac je kao prilog navedenom djelu objavio 14 pisama popa Radula, prvaka Riđana, upućenih Peraštanima na str. 134—140 i dao komentar o njima na str. 130—134. Buторac je nesiguran u čitanju starijih ћirilskih dokumenata. Nijedan dokumenat, sem desetog po redu kod njega objavljenog, nije pročitao bez greške. Ponekad mijenja zbog ovih grešaka i značenje dokumenta, kao npr. u XIV pismu: umjesto Рѣнане on čita Рѣмане. Ovo je Buторca dovelo da piše o nekakvim Rumanima u okolini Risna i Herceg-novoga, kao o ostacima „romanskih potukača". Iz artikla ul u imenu popa Radula i naziva Vlasi stvorio je čudnovat pojam o vlaškoj zemlji u Hercegovini i to u XVII vijeku. Međutim još u 15 i 16 vijeku Riđani imaju narodna srpska imena, kao što stoji u mojim navodima. Dubrovčani i Primorci uopšte nazivali su imenom vlasi sve pravoslavne stanovnike, pa nije čudo da i oni tako ponekad sebe nazivaju u koresponden-ciji sa mletačkim vlastima. Fotokopirao sam ovih 14 Radulovih pisama i sva ostala, koja ћu, nadam se, ubrzo objaviti. Donosim fotokopije (III, IV tab.) pisma koja je Buторac pogrešno objavio, a u vezi su sa ovim osvrtom na tradiciju kod vojvode Anta.

[61] Prilozi za orijentalnu filologiju i historiju, Sarajevo, 1950, knj. I br. 7 i 8, str. 33—35

[62] Naselja, knj. 34, str. 24

[63] Dedijer, Hercegovina, Naselja, knj. VI, str. 218

[64] Kotorski drž. arhiv — PU, fasc. XIX, br. 577 Pretstavka vojvode Nikole Ćelovića providуru Bortolu Moro-u od 4 okt. 1700.

[65] Kotorski drž. arhiv — PU, fasc. XXX, br. 459

[66] Споменик, 41, стр. 159
[67] Годишњица, књ. III, 1879 стр. 168—178
[68] Записи, књ. XIV, стр. 87—88
[69] „Грлица“ за 1890 год: стр. 58
[70] Историја Црне Горе, Београд 1896, стр. 195—196
[71] В. Ћоровић, Лука Вукаловић, Београд 1923
[72] Пом. рукопис, одјељак VII лист 8.
[73] Марко Вујачић, Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци, књ. I, Цетиње 1951, стр. 56—58, књ. II, Београд 1953, стр. 345—347
[74] Преписка VII, стр. 145—160
[75] Вук Караџић, Долазак књаза Данила у Црну Гору, Записи. књ. XXIII, стр. 162
[76] Д. Вуксан, Књаз Данило, Записи, књ. VIII, стр. 200
[77] Записи, књ. VIII, стр. 302
[78] Записи, књ. VIII, стр. 302—303
[79] Преписка, VII, стр. 142—143
[80] Записи, књ. VIII стр. 300
[81] Пламенац, пом. рукопис, одјељак VII, лист 7 и 8
[82] Записи, књ. VIII стр. 82
[83] Преписка VII, стр. 130—131
[84] Преписка VII, стр. 199
[85] Преписка VII, стр 157
[86] Записи, књ. VIII, стр. 305—306
[87] Држ. музеј на Цетињу, Архивско одјељ. Књаз Данило год. 1853.
[88] Записи, књ. VIII, стр. 176

I. ТРАДИЦИЈА О ПОРИЈЕКЛУ И ДОСЕЉЕЊУ ВУЈАЧИЋА ДАКОВИЋА И ДОГАЂАЈИ ДО 1807

ОПИСИВАЊЕ НАШИЈЕ СТАРИЈЕ ОКЛЕ СУ ДОШЛИ У ГРАОВО, ТЕ САМ НАШАО У ЈЕДНУ КЊИГУ, ТОЈЕСТ РУКОПИС, ТЕ ЈЕ ЈЕДАН СТАРИ НАШ ПОКОЈНОМЕ МОМЕ ОЦУ КАЖИВАО. ТОМЕ СТАРОМЕ ИМЕ ЈЕ БИЛО РЕМО ВУЈАЧИЋ И КАДА ЈЕ УМРО БИЛО МУ ЈЕ СТОТИНУ И ДЕСЕТ ГОДИНА.

Ми сви, кои се дијелимо на породице, сви смо од Драгоја. Драгоје је дошао из Куча. Имао је четири сина и једну ђевојку. Драгоје је славио св. Николу, који долази 6 децембра. Исти Драгоје славио је светог Николу и дошли му на пиће кумови. И пријатељи устали у славу божу и Драгоје стао напијати, а дошао био један Турчин у њега на конак. Утолико када је Драгоје напијао у славу светог Николе, они Турчин реци: То ти и то чиним од св. Николе. Када Драгоје чује шта рече Турчин, извади кубуру те Турчина уби. Отоле побјегни са женом и ђецом пут Црне Горе. По каживању доћи у Чево, е је био чуо да у Чево Турака нема. Ту је стајао неколико година. У то вријеме удај своју шћер у Чево, и била му приспјела сва четири сина. Исти његови пријатељи совјетуј Драгоја да води ђецу у Граово, е су му каживали да је Граово пусто и да ће му ту лијепо бити. Отоле Драгоје поведи ђецу пут Граова. Када доћи на Трешњево, ту су два пута: један иде пут Граова, а један пут Дврсна, кои иде у Рисан. Драгоје окрени лијево пут Дврсна и смркни му се у Буковицу. Ту је велика буковина. И гонио са собом једну краву отељену. Ту заноћи и теле свежи на банду да би ујутру краву помузли да да ђеци помало млијека. Пошто поспи, наљегни однекле чета и поведи му краву. Каде ујутру свани, каде краве нема! Стани ђеца плакати. Отоле они пођи напријед' и нађи траг крави куда су је пођерали. Драгоје за

њима пођи по трагу и нађи чету више Дврсна у једну продо
горовиту. И ту нађи краву живу. Он се обрадуј па увати
краву да води. Хајдуци не даду краву, Драгоје стани кумити
да му је даду; они никако не даду. Драгоје поведи краву
да води, те они њега ту уби намртво. Пошто му виђи жена
да га убише, она побјегни са ђецом и поведи оно теле. Кад
сиђи на Дврсно, ту нађи чобане и она и' питај ђе је Граово.
Они 'ој кажи пут преко Стреканице: „Хајде тијем путем,
па ћеш доћи у Граово. Ту је велико поље". (Заборавих каза-
ти, ту ђе је Драгоје погинуо и данас се зове Драгошева Про-
до и поље се зове Драгаљ. Ту је Аустрија начинила вортицу,
те му стоји милитар. Она је грађена 1834). Жена Драгојева
дођи у Граово. У то вријеме стајали су накве Матаруге.
Тако се прича. И она и' замоли да 'ој даду ђе да колибу на-
чини и да 'ој даду мало земље. Они 'ој шћели нијесу дати,
те она пођи те се пробиј у Церово Ждријело, како се иде у
Крну Јелу. Ту је она стајала неколико и она и ђеца по ту-
ђијем кућама, те работали и сутијем су се одржавали.

У то вријеме стајао је накав паша у Клобук. Нема од
Граова но два сата ипо до Клобука. Исти паша пошљи сво-
је монке у лов у Бијелу Гору, то јест у Јастребицу, да лове
дивокозе. Ту је велика тврђа, што би мало ђе нашао такве.
И данас ту има дивокоза. Монци пашини врате се из Јастре-
бице. Они се договорили да иду у Граово да ноће и да вече-
рају. Отоле они пођи. Кад су дошли у Крну Јелу, ту им се
умрачи, те они путем низ Церово Ждријело. Каде сиђу у
Поље Граовско, ништа се није виђело. Каде нешто погледни,
каде угледај ватру при једноме кршу недалеко, те они отоле
пођи ђе гори ватра. Каде дођи до ватре нађи једну малу ко-
либу, ђе у њу ватра гори. Они врата отвори каде жена су че-
тири сина у колиби сједи. Пошто и' жена виђе да су Турци,
препани се па пани на ђецу да и' не покољу и стани плакати
и кумити. Уто Турци завичи: „Не бој се ништа! Нећемо ти
ђецу поклати! Но имаш ли што да нама даш вечери?" Она
немала ништа но оно теле, те су га собом доћерали из Црне
Горе. Она упута теле закољи и Турци га исти одери те ску-
ај те вечерај. Иста се жена ослободила кад 'ој ђецу не по-
клаше. Пошто су вечерали стани је питати Турци окле је
оће са ђецом. Чему не стои куда ови остали стоје оће, „но
сама стоиш при овоме кршу!" Она им све кажи: окле је и
што је и како је. И то су они све разумјели. Пошто свани

крени Турци да иду у Клобук и на кретању реци жени:
„Збогом жено. Ми ћемо паши за све казати, како си нас лије-
по дочекала". Отоле они пођи. Каде дођи у Клобук, све па-
ши кажи: да су ноћили у једне жене, те је скоро дошла од-
некле из Куча из Арбаније и домаћина 'ој убили хајдуци у
Дврсну. И кажу како ништа имала није до једно теле, „па
га упута закла те смо вечерали". Пошто паша разумије, по-
сла своје монке: „Хајте иг доведите амо". Отоле пођи у Гра-
ово и кажи 'ој: „Заповидио је паша да ти синове водимо у
Клобук". Она се препани и пођи ш њима.

Каде дођи у Клобук пред пашом, пошто и' виђе паша
да су ђеца прикладна (причају да је најмлађему било 15 го-
дина), питај паша окле су. Они му све кажују што је и како
је: како им је отац Турчина убио у Куче и стога амо побје-
гли. Паша им говори:

— Па куде бјежите! А и ја сам Турчин! — Они одго-
варају:

— Ми већ знамо да сте Турчин, па ваша сабља, а наше
главе! Чините шта 'оћете. Ми смо дошли богу и вама па
како оћете. Ви сте господар од ове земље. — Пошто паша
разумље:

— Слушајте мончади, сјутра када сване ураните, па
хајте на четири банде одовле, па да дођете сјутравече за сун-
ца оће. И докле најдаље доспијете, све ћу ви дати да селите
ви кога 'оћете.

Пошто они разумиј што им паша заповједа, сјутри дан,
када свану, пођу.

Име је било најстаријему Шороје. Он пођи из Клобука
преко Рудина Нишићкије докле дођи на Мост Кусински,
куда се прелази прео воде Сланога у Поље Нишићко. Ту
метни биљегу и врати се опета у Клобук за сунца и кажи
паши докле је дошао.

Млађему је било име Бороје. Он пођи преко Граова,
па преко Трешњева докле дођи у Зовину. Ту је данаст село.
Он изађи на једну високу главицу и метни крст од дрвета
на врх главице. Врати се за сунца у Клобук и кажи паши
ђе је метнуо биљегу. И данас зове се та главица Доброгор-
ски Крст.

Они трећи брат пођи из Клобука те прео Бијеле Горе,
те изађи на врх Јастебице. Та се главица зове Вучи Зуб.
Ту метну биљегу и врати се за сунца у Клобук. Ту се са-

стају три границе и данас на Вучи Зуб: од Зубаца турска, од Граова граовска, од Дврсна аустринска.

Они четврти брат пођи да иде преко Корјенића пут Требиња. Ниже Клобука зове се једно село Нудо. И ту наћи једну пивницу и наћи неколико људи ће сједе у пивницу. Он им почни причати како му је рекао паша: докле данас увати и дође за сунца у Клобук, да ће му све даровати да сели кога оће. Пошто они то разуми, они га добро напиј. Утолико заспи. Када се пробуди, каде сунце на смиривање. Ту наћи једну шупљу греду од меке сиге и ту метни биљегу и врати се у Клобук. И дан данашњи зове се Шупља Греда. 1859 године, када је европејска комисија одвојила Граово и граовски округ при Црној Гори, ту су на ту Шупљу Греду осједочили да је граница граовска. Ришћани који су стајали ту, у Нудолу, међу Турцима од када се Граово населило, када су Граовљани купили хараче, вазда су хараче из Нудола доносили у Граово. И ти су ришћани вазде били у тевтеру граовскоме. И ту је границу комисија потврдила и данас ту је граница. Од ова четири брата, пошао је најстарији те се населио у Рудине Нишићке, у Роштички До, у Церовицу близу Нишића. Од њега су данас те се зову Булајићи, те стоје у Граово и Делибашићи у Нишиће, те стоје у Рићане. Млађи брат, од кога смо ми, је дигао отоле у Трешњево. Има из Граова два сата пута. Трећи брат населио се близу Клобука. Зову се Вилусе. Има од Клобука једна ура пута. Потље тога су дигли у Ерцеговину. То се зове мјесто Звијерина. А четврти брат насели се у Заслап близу Клобука. У Граово се нијесу смјели спуштати. У Граово у то вријеме мало и' је било. Ови Бороје те смо ми од њега, дитао је у Трешњево. Нијесам могао наћи ниђе од Бороја ко је био док је настао Сладоје. Оцу Сладојеву не знам како је име било. Сладоје је имао два рођака: Луку и попа Андрију. Сладоје и Лука и поп Андрија, рађају се од иста три брата. Сладојев рођак поп, одијели се од њих и пођи у Рисан с фамиљом; остани Лука и Сладоје. Сладоја убиј Црногорци тојест, Чевљани, те се зову по мјесту Чевљани. И уби га близу Трешњева у Рокоче код оваца, тојест зими, када је давао овцама сијено и овце му појави. Од Сладоја остани три сина: Мићо и Дако и Перишa. Пошто им погини отац, они се одијели од свога стрица Луке. И они се отоле пресели у Рудине Нишићке (по имену се зове Ђурђев

До), а Лука остани у Трешњево. Исти се Лука помакни близу Граова, зову се Стоспуде. Има у пјесму покојнога владике II Петровића, када је ударио Бећа Пелевић из Нишића на овце цуцке на Брајановицу. У пјесму има, када је Бећа овце најавио прео Трешњева, те је викао Вујадин Лучић из Драгоће високе планине:

„Кои овце уз Трешњево јавиш?
Ако кренеш уз Рокоче овце,
Од вас неће остат пиличника
Но окрени на лијево овце".

Вујадин је био унук Лучин. Он, исти Вујадин, убио је Бећу Пелевића, а дао га је Кустуди(ји) ш Његуша, те га је посјекао. Бећин син чује да га је убио Вујадин Лучић. Потље тога поноси хараче поп Сава Булајић у Нишић капетану Мушовићу. Тога истога пута, попа Саву Булајића уби син Беће Пелевића у сред чаршије.

Дакови синови пошто су се населили у Рудине, нијесу имали цркве. Они доведи мајсторе и начини цркву и пиши своме стрицу попу у Рисан да дође да им освјешта цркву. То чуј Турци у Нишиће да синови Сладојеви начинили цркву на њихову земљу без бурунтије царске. Дођи грађани из Нишића, те им цркву развали. И ту има и данас великије гробница. У то вријеме те су се копали. Има једно десет година, отка су Рудине остале књаза црногорског, да је ту црква начињена на исту стару подумијенту. Пошто зиђи синови Сладојеви да ту не могу стајати од зулума турскога, чуј да је некакав паша ижљего у Гацко и да дава, ко ће му населити Казанце у Гацко, десет товара усјева земље у вјечито да је његово и да не дава харача никаква. То чуј синови Сладојеви, те се договори браћа и пошљи најмлађега брата Перишу у Гацко да тражи мјесто. Кад дођи Перишa у Гацко приступи паши и питај га паша: „Што си дошао?" Он му каже да је чуо „да оћете да селите Казанце, па сам дошао. Оћете ли ме населити у Казанце? И довешћу још да се населе". Пошто паша разуми, дади му десет товара усјева у вјечито, и да је кнез у Гацко и да његова фамиља не дава хараче. Отоле се поврати својој браћи у Рудине. Све им кажи што му је паша рекао. Уто реци Мићо и Дако његова браћа:

— Периша, ти брат најмлађи, па да будеш кнез, а ми да слушамо. Ми тамо не идемо. — Ута рекао Периша:

— Ако нећете ви, оћу ја. —

И ту се подијели: отиђи Периша у Гацко, а Мићо и Дако предигну у Вилусе, близу Граова. Отоле нема више но два сата ипо до у Поље Граовско и ту су стајали неколике године. И ту се Дако подијели с братом Мићом.

У Дака су била три сина: Јаков и Симо и Јован. Имао је једну шћер. Име 'ој је било Санда. У то исто вријеме дошао је био Јован Ковачевић из Босне те се населио код Дака. Исти Јован није био ожењен и искао је шћер Дакову за собом. И Дако му је није тио дати, зашто није имао једнога ока. Тога истога времена нађези сватови турски из Корјенића и водили ћевојку у Нишиће. Исти Турци знали су ће Дако има доста, те сврати у Дака на конак, и Дако нареди вечеру сватовима, а коњима доста јечма и сијена. Пошто су вечерали, онда нађерај Дака да им кува алву од меда и шенична брашна. И то им Дако учини. Пошто свани крени Турци да дома иду, па у кретању реци:

— Збогом, Дако. Вала ти! У здрављу да се видимо! — Дако им реци:

— Хајте збогом, Турци, али ви ја више никада алву не кувао! — У томе реци Турци:

— Бог с тобом, Дако, шта збориш?

— Ето то Турци!

Отоле Турци поди, те он зови Јована Ковачевића: „Хајде, Јоване, да дижемо у Граово, и даћу ти шћер да се ш њоме ожениш. Јован на то пристани и они двоица пођи у Граово. Граово је било пусто тада. У то вријеме долазили су Црногорци с овцама те стајали зими. Има пјесма како су граћани ударили на овце Вука Марковића из Трњина. И Дако и Јован нађи мјесто ће ће се који населити. Дако нађи под једно брдо једну велику пећину и у њу воду. А тој пећини ниће краја нема, нити 'ој је могао нико крај наћи. И ту нађи мјесто. И данас његови потомци ту стоје, те се у пјесми пјева. А Јован нађи мјесто под Бранковицу. И ту има вода, те не мајкава никада готово. И ту данас стоје његови потомци. Пошто су се ова два населила у Граово, досели се Булаићи од Драгојева сина најстаријега и неколико кућа од онога најмлађега сина Драгојева.

Пошто се Граово насели, договори се Дако и Јован да пођу на Цетиње. Не знам, али у вријеме владике Данила али владике Василија Петровића. И њему приступи руци, и кажи му како су дошли у Граово да стоје, и да су дошли да се потпишу да су Катуњани. Исти владика Петровић заведи у протокол: како Дако Сладојев насели Граово и да се зове Граово од Катунске Наије и да дава Дако сваке године цркви Светој госпоћи 24 дуката и два товара масла с Граовљанима Отоле се поврати у Граово.

То чуј Турци корјенићки да се Граово сели под именом владике црногорскога и стани Турци пријетити да их отоле ишћерају. У томе се састани Граовљани и пошљи Дака у Босну везиру травничкоме са писмом. Исти Дако дођи у Травник и предај писмо везиру. Везир писмо одобри и дај Даку бурунтију да је кнез у Граово и да Турцима дају са земље трећину и царске хараче. Дако се поврати у Граово и донеси бурунтију да је кнез. Потље тога удари Црногорци на стоку Дакову у Граово и стоку му појави и Дака убиј у Стреканицу, близу границе аустринске. Потље Дака настани Даков син Јаков да је кнез у Граово. И метни га све племе да је најстари у Граово. Јакова, Дакова сина, почни мрзјети Турци ће има посла с Црногорцима. И Турци подмити истога синовца Јаковова, те га убиј у своју кућу. Од Јакова није остало но једно мушко дијете. Име му је било Перо. Није му било ни двије године. Јаков се био оженио, отац Перов, из Ерцеговине из Корита од Уљаревића. Мајка Перова а жена Јаковова узми Пера, те пођи у Корита код браће. Ту је са сином стајала неколике године. И било му је око 12 година. Нађези из Мостара Турчин из Нишића, по имену Хасан Љуца и заноћи у тога Уљаревића. И видио то дијете да је прикладно и запитај домаћина:

— Чије је ово дијете? — Он реци:

— Ничије, како се овуда скиће с мајком! — Он му кажи да је син Јакова Даковића. Запитај Турчин:

— Кога Јакова Даковића? — Он кажи:

— Из Граова.

— Па шта оће чини?

— Донијела га је мајка у род. Не може да гледа крвника. — Пошто разуми Хасан Љуца, дозови му мајку те је ту изружи и нађерај је, те она ш ћететом у Граово. Ту је стајала и кућу начинила. Пошто приспиј Перо, мајка га ожени

из Аустрије од породице Самарџића из Кривошија. У то стани перо трговати. Пођи у ујака у Корита, те узми у своије ујака 200 брава на вересију. Отоле пођерај браве. Нађерај преко Бањана близу границе граовске. Дочекај га пандури нишићки и заишти му једног брава да пандури изједу. Он им не тио дати добре воље. Пошто вићи пандури да неда добре воље, они узму насрамоту. Пошто Перо вићи да му брава понијеше, он се поврни за њима те убиј једнога Турчина, па ондоле побјегни, а Турци се поврати те му узми стоку. Стајали су ту близу исти рођаци Перови. Зове се мјесто Броћанац. Исти Турци потрчи у Броћанац, те му убиј два рођака: онога истога те му је оца Јакова убио и још једнога Даковића. Пошто чуј Перо да му побише рођаке у Броћанац, неко кажи Перу да су прошли наквн Турци преко Граова на пазар у Рисан, те он отоле пођи у Стреканицу у једну тврђу, куда ће се вратити та Турчин, те га дочека и ту га уби. Пошто то чуј Граовљани шта учини Перо, скочи те га ишћерају из Граова. И прећи Перо у Стоспуде, из поља нема но један сат дотле. Ту је стајао за једну годину, али више. Догодине, уз божићне посте, била је ведра зима без снијега. Издигни све градске овце у Рудине, а граовске тако исто све издигни у Рудине. У торине су заједно стајали. Каде вићи Перо да се не боје од Црногораца, он ти пођи у Чево до Сима Милутиновића. Он је био у то вријеме најбољи четовођа. Кажи му како су издигле градске овце у Рудине и да им се море лако ударити, и нимало се не чувају и пандура немаду. Пошто то разуми Симо Милутиновић покупи све Чево и Цуце и Бјелице и Загарчане. Искупи војску код Трешњева, код Меке Локве. И ту војску разреди ђе ће ко ударити. Отоле крени и умрачи им се преко Јабука, али је била ноћ ведра и гријао мјесец. Каде доћи војска под Божурово Брдо, ту се војска раздвој, и углави узору да им се удари. И тако су им ударили од Врела Трепачки па до Убла Ријечанскога (има дальине више но два сата) и до Клечине Градине и до Мужеве пећине. Туда су све стајале граовске и нишићке (овце). И сваку им појави да ниједна остала није. Причао ми је покојни отац, ка' су се искупили на Меку Локву, ту су подијелили ситне стоке 20.000, освем говеди. Тога пута није погинуло но само два Ћеклића. Пошто разуми Граовљани и градски Турци те они опета зови Пера да додигне у Граово. Перо се поврати у Граово и дођи му бурунтија да је кнез у Граово и да га племе слуша. То је стајало неколике године.

II. ДОГАЂАЈИ ОД 1807 — 1853 ГОДИНЕ

Године 1807 изађи брегадијер руски су неколике иљаде солдата и свети Петар (с) Црногорцима да ударе на Клобук и на Корјениће. И метнули своје чадорје на Поље Граовско. Исти брегаријер питао Граовљане и Бањане:

— Оћете ли се побити с Турцима? — Они су му одговорили:

— Господине ми хоћемо, и бога ради, ка' смо вићели барјаке руске и црногорске. Ко се не би побио кућа му се ископала! Но, ево муке велике: кнез Перо Вујачић! Њему није мило заратити с Турцима, а ови народ, право ти кажујемо, све на њега гледа. — Каде то брегадијер разуми, пошљи за пера да дође. Кнез Перо приступи руци светом Петру и пољуби га у руку. Ута брегадијер реци:

— А, кнеже Перо, ти си ни вода ни вино! — Перо њему одговори:

— То није истина, господине, но они који ти на мене лаже, они је ни вода ни вино, а ја сам ти цијело вино. А вићећемо сјутра ко је што!

Сјутри дан, на сам тројичин дан, пођи брегадијер и свети Петар с војском да бију Клобук с топом. Од Требиња дошло је војске турске те доста. И ту се побиј с Турцима. И Турска нагни војску руску и црногорску и она се поврни натраг и стани бјежати. И ту се је Руса доста поломило низ једну греду код Клобука. И данас се зове Мошковска Греда. Турци су и' све гонили до куће Пера Јаковова. И Турци тога пута запали Долове и Вилусе и Заслап и Граовац, на коме је била битка 1858, и Граово до куће Перове. Перо се су неколико људи затвори у своју кућу те недај да му кућу запале. Од куће Перове над ону банду ништа запалили нијесу, но отоле поврати Турке натраг. Свети Петар и брегадијер пођи

у Рисан су оно солдата рускије, а Црногорци пођи дома. Граовљани и Бањани сјутри дан учини бој с Турцима и увати у Клобучке Греде 12 Турака живије и пред њима Мешу Биједића. И главари граовски и бањаски поведи ове Турке у Котор живе светом Петру и брегадијеру. Онда је кнез Перо (с) главарима приступио брегадијеру, и кажи му:

— Ви, господине, дођосте с вашом војском, па нас завадисте с Турцима, па упута врнусте се натраг. Ку' ћемо ми сада, господине? Наше робље пиштри на голу подину! Куће нама попалише и све узеше. Саде не знамо ку' ћемо и шта ћемо радити од свога живота? — Брегадијер њима је одговорио:

— Не бој те се ништа; за вас ће вазда Русија мислити.

— Добро, гос., да ће за нас славна Русија мислити. У бога се и у њу и уздамо! Али би смо ради били, гос., да нама оставиш једно сједочанство да смо ти вјерни били, да није истина оно што ви (је) неко доказивао за нас. — Исти брегадијер да им сједочанство (звао се тада атестат), притисни свој мур и потпиши својом руком.[1] И та атестат изговарао је на Граово и Бањане и Зупце како су му вјерни били и да су се храбро били и да ће Русија вазде за њих мислити, те би им невоље било од Турака.

Потље тога они се с Турцима помири и биди у миру. Кнез Перо често је ишао на Цетиње и свети га је Петар добро љубио. У та иста времена Нишићи свуда, куда су долазили, чинили су зулуме мимо остале Турке у Ерцеговину. Осман капетан, не знам које године, дођи у Граово да купи хараче. И стао питати „Је ли жив Сава Спасојев Булајић?" Они му кажи да је жив. Ови је Сава Спасојев посјекао капетана клобучкога, презименом Беговић. Он је био глава свијема Корјенићима. И Сава га је посјекао године 1807.[2] Ови капетан Мушовић пошљи те увати Саву и метни га у тавницу. То чуј мој ђед Перо и остали главари да је Мушовић уватио Саву и метнуо у тавницу. Дођи Перо и питај капетана, зашто је Сава Булајић у тавницу? Капетан одговори: — За капетана клобучкога, те га је посјекао, када је Мошков излазио да прими Клобук. — Главари одговори капетану: — Капетане, то је велика сјекира пресјекла. О томе нема ни збора! Нама је честити цар све онога пута опростио.

[1] За све напомене види Биљешке уз мемоаре стр. 120.

— Вала Сави нема опроштења, но ћу (га) водити да му кости окапљу у тавницу. — Када то чуј граовљани, скочи и тавницу отвори и пушти Саву. Ту се Мушовић наиједи и отиђи пријетећи. У Граово се није никада догађало да Турци поведу кога силом у Мостар или ће било. По тада Перо није лијепо живио (с) Нишићима, а грађанима вазда је деспет било те не могу чинити зулума, као на друга мјеста. Стани Грађани пријетити Перу. Потље тога, године 1826, подмити Турци Николу Иванова, од исте породице Перове, те Пера убиј и побјегни у Нишиће су два брата.

Потље Пера Али-паша дај да је мој отац Јаков старјешина у Граово и Граовљани га драговољно прими. И с Турцима се Граово лијепо владало. Турци нијесу нукада долазили да што суде, но Граовљани међу собом. Али је вазда било чета из Граова, те су четовали с Црногорцима проз Ерцеговину: као Вук попов Булајић, кои је погинуо 1853 од Турака, и Митар попов Ковачевић и Шуко Миловић и други остали. То је тако трајало до године 1836.

Види Али-паша да се Граовљани друже (с) Црногорцима и често иду на Цетиње. То је Али-паша лијепо знао и имао је једнога кнеза Лазара Тодорова Андријашевића кои му је за свашта каживао шта Граовљани чине. Али-паша често је писао моме оцу и попу Шћепану Ковачевићу да рђаве људе уставе, али је то било бадавад; иста је Црна Гора намигивала арамбашама граовскијем да четују. Исти је Граовљана било је те су прикаживали Црногорцима и покојноме владици Петру II да не би давали хараче, но неда кнез Јаков. Пошто је разумио Али-паша да се неће да окане рђавије посала, но се друже (са) Црногорцима, стани купити војску. Али-паша пиши Смаил-аги Ченгићу да његов кадилук купи, и Турке и рају. Тако исто и Хасан-бегу Ресулбеговићу и осталијема кадилуцима у Ерцеговину. А пиши моме покојноме оцу и осталијема главарима да хараче упута донесу у Мостар и доведу четобаше граовске, тојест Вука Попова и Митра Попова и остале и да је наредио да ће војска дођи на Граово. То је било 10 јулија исте године. Пошто прими мој отац писмо и виђи шта му писмо каже, мој отац нареди те се све племе скупи и писмо прочитај им како гласи и паша заповједа. Мој је отац овако рекао:

— Браћо Граовљани, јево видите шта паша заповједа и почео је купити војску. Мене се чини да би добро било да неколика чојека пошаљемо с писмом и са харачима у Мостар Али-паши и да му пишемо да ћемо узавтити рђаве људе да не чине зло проз Ерцеговину. Ја се надам да би Али-паша војску повратио. — У томе завичи неколико народа:

— Богме, Јакове, не дамо харача у здравље нашега господара на Цетиње. А ти си, Јакове, чини нам се, да си половину Турчин. — Пошто мој отац чуј шта се збори, овизај се ко и' је насјетовао. Он завичи:

— О, браћо Граовљани, оте да се закунемо да се Турцима нећемо предавати но да ћемо се клати до једнога. — И ту клетав учини, те су начинили писмо Али-паши: „Што нама пријетиш да ћете доћи на Граово, зато те ни мало молити нећемо. Од Граова ти не дамо паре ни динара". И покојни мој отац пошљи писмо по своме рођаку Бошку Тодорову, и предај га Али-паши у Требиње. Пошто виђи паша шта му пише, Бошко доћи у Граово. Пошто прикупи војску Али-паша пошљи војску пут Граова. Пошто Граовљани виђи да се Али-паша не шали, те Граовљани пошљи с писмом протопопа граовскога, попа Шћепана, владици на Цетиње да ишту помоћ од Црне Горе. Војска турска доћи шестога августа исте године 1836. Покојни мој отац затвори се са својом браћом и рођацима у кулу и пећину. Први су дан све Граово попалили до куће Јаковове. И та дан погини син попа Шћепана, по имену Митар и мога оца брат Лако и још два-три рођака мога оца. Војска турска учинила око на Граовску Ријеку. И војска уватила турска све воде граовске. Народ граовски са стоком утеци близу границе аустринске. Дочекај стража аустринска те не да у границу аустринску. Луда ђеца пиште о' жеђи. Ја исти за три дана воде пио нијесам, но све у дан плачи о' жеђи, од муке липовину гули, па је грози по устима. Када је било трећи дан поручи мој отац Смаил-аги оће ли допуштит му да под кућу изнесе свога брата и рођака да их укопа. Смаил-ага је допуштио: „Нека и' изнесу из куће и укопају и нека изађе Јаков да се састанемо". Мој отац изашо недалеко од куће, те се ш њим састани. Таман се почели разговарати, а измакни барјаци црногорски на Замаћево Ждријело. Уонолико Смаил-ага завичи:

— Шта је оно, Јакове? — Он њему одговори:

— Оно богме Црногорци! — Смаил-ага упута узјаши на хата па пођи пут Умца. Ту им је био логор, према кући мога оца. Смаил-ага упута нареди те се покупи чадорје и пођи уз поље пут Никољске цркве и пут Ријеке. Пошто виђи војска црногорска, они помисли да Турчин побјеже, Турци чине омаму да Црногорци уљегну у поље. Ушто завичи Црногорци: „А, ко је Црногорац, утече Турчин", те Црногорци натрчи на кућу нашу и ту наћи доста ракије. Стани пити. Мој је отац молио да мање пију. Има једна пјесма: „Бог убио Даковић Јакова, те (он) опи младе Црногорце".[3] Али о' тога ништа није било да и' је нагонио да пију. Његуши и Цуце управо пођи пут Челине. Пошто виђи Смаил-ага, окрени једну војску иза Курјаја, иза једнога брда, а војску једну остави код Никољске цркве. Пошто Турци виђи да Црногорци уљегоше у поље, онда војска која је била код цркве, коњик, потеци низ поље па и' пресегни у Челину. Ударише једни Турци од поља, а Смаил-ага од брда. Ту није трајао бој више но један сат. И Црногорци побјегни пољем, а Смаил-ага једне пођерај иза Дервиша. То је брдо више наше куће. Ови кои су пољем побјегли утеци пут Кличевца. У томе се бој раздвој. Ту је погинуло у један сат 40 Црногораца. И све посијеци. Ту је погинуо брат покојнога владике, по имену Јоко, и стриц овога нашега господара књаза Николе, по имену Стево. Причају да није такога Црногорца у то вријеме било. Покојни Стево то је јутро освануо у Ловћену код оваца и отоле је потрчао и приспио у бој у Граово и погинуо. Исти се Смаил-ага мало ранио, те су га ранили из куће наше. Пошто виђи покојни отац да Црногорци утекоше, он реци својој браћи:

— Ви стојте ту у кућу, а ја ноћас пођох нећу ли стићи пок. владику". Те он ондоле поноћи пут Трешњева. Позна га поноћи један његов кум, по имену Андрија Перов. У то Андрија реци:

— Куме, Јакове, ђе то идеш? — Он му реци:

— Идем да виђу господара владику.

— Каква владику, крвниче. Ако те опазе Црногорци погинуо си да је на те десет глава, но бјежи у Граово. Немој ко да те види. — Ја јопета доћи у кућу и ту наћи своје рођаке. Питају ме:

— Виђе ли владику? — Ја кажем:

— Каква владику! Нијесам смио се ни казати. — И све им кажем ко ме вратио. Имао сам мој један мали сандук у пећину ђе нам је остала домаћа роба била. Имао сам у њему дуката аустринскије 120. У тој смисли пођох да и узмем. И кажу ми браћа да се предао Турцима Лазар Тодоров Андријашевић, још каде је војска турска у поље дошла. И кажу ми да су се и други почели предават. Ја пођи у пећину, када скриња развањена и новци понијети. Ка' сам ишао да новце примим имао сам намјереније с оном браћом бјежати у Аустрију, па отоле у Русију. А при мене је био они атестат те га је брегадијер руски дао године 1807, па у тој смисли наодим да се нећемо изгубити. Каде ја у пећину, каде мој сандук развањен и новаца нема! У они тренутак дође ми да се лишим свога живота, па ондоле се повратих у кућу. Војска сјутри дан чини логор према нама на Умац. Ми се тврдимо у кућу. Имамо још доста џебане, али су се поштетиле пушке. И доносимо воде из пећине, ако нама кидишу Турци да имамо воде доста. А у пећину оставили смо три-четири да чувају пећину. Уто јево дође протопоп Ковачевић и Андрија Милошев и Бајо Станић и још неколико Граовљана. Ево ти их пре'кућу. Питам их ја:

— Што сте дошли? — Они одговарају:

— Дошли смо, Јакове, више народ не море живјети, но све поцрка о' жеђе. Аустрија неда у његову земљу, а Црногорци утекоше! Но, Јакове, хајде да се предавамо Турцима, зашто пропаде несретни народ?! — Уонолико ја рекох:

— Знаш ли попе Шћепане, ту скоро каде ја виках, баш под оне твоје шљиве, немојте браћо о овоме да радимо, но рђаве људи да уставимо и да идемо Али-паши и да му се преклонимо и хараче понесемо, е нијесмо се ми кадер противити против њега и његове силе, а ви сте ми сви из скупа рекли Граовљани: „Ти си се, Јакове, готово потурчио, а ми не дамо хараче, ни ћемо њему ићи у здравље господара владике црногорскога и његовије Црногораца". — И јесмо ли се, прото, проклели да ћемо се бити и да се нећемо Турцима предавати. А кнез ти се Лазар Тодоров још на преображеније предао Турцима". — Виче поп Шћепан:

— Истина је то све Јакове! Али ко је мислио да ће Црногорци овако од нас учинити, но те кумимо богом живијем немој да несретни народ пропада. — Ја уто рекох:

— На душу онога ко је ово учинио! Попе Шћепане, немој мислити да ми није народ жао, бог нека ми зна за то. Но по свему овоме разговору, хајде ти попе, и ти Андро, и ти Бајо, и узмите од сваке породице још по чојека једнога а Лазар је свакако код Турака,па хајте Смаил-аги и Асан-бегу, те им приступите руци. Они ће упута војску макнути из Граова, да несретни народ не пропада. — Они отоле пођоше и одоше у логор. Смаил-ага и' је примио и Асан-бег. И питали их:

— Шта тражите, попе Шћепане? — Поп Шћепан одговара:

— Дошли смо од свега народа да се преклонимо богу и честитоме господару Али-паши и вама беговима да макнете војску из Граова, е јадни народ пропаде о' жеде и о' сваке ствари. А ево нас ође, па нас водите честитоме Али-паши. Ако смо криви ми народ није ништа. — Уто Смаил-ага:

— А, прото, камо ви Јаков?

— Богме, бег, ено га у пећину.

— Па шта он мисли?

— Богме, бег, он мисли бјежати у Њемачку земљу. — Уонолико Смаил-ага:

— Богме, прото, залуду сте дошли! Прије но видимо Јакова пред нама, ова се војска одовле не миче слободно. А што народ пропада, на душу онога ко је ово урадио! Но, хајте, нека дође Јаков. Чиста му вјера нека се не боји ништа, докле га доведемо Али-паши. Прото, видиш ту Лазара Тодорова?

— Виђу, бег.

— Он је упута нама дошао, па да сте и ви сви упута дошли, не бисте имали рашта без Јакова, но хајте те га зовните, а ми одосмо на Ријеку да нас не пече сунце ође. — Ево ти ђе иде поп Шћепан с дружином. Питам их ја:

— Како би тамо, прото?

— Никако, Јакове! Они се не мичу без тебе, но те богом кумимо излази. А задава ти вјеру Смаил-ага да ти ништа учинити неће, док те доведу до Али-паше. — Ја онда нешто промислих, како хоћу да на муке умрем. И по два пута, душе ми, промишљах да сам себе убијем, па јопет промислих: воли сам да на муке умрем, но сам себе да будем катил, па онда завиках брату Живку и брату Вуку: „Хајте, браћо, да видите којом ће ме муком уморити Али-паша, а могао би и

Смаил-ага прије Али-паше. Но, браћо, и ти прото, да ви је препоручено оно једно дијете". Отоле сви пођосмо уз поље. Када дођосмо у дно Ријеке, код оније гробница у Петковиће, дођосмо пред чадор Смаил-агин и Асан-бегов. И главе су све пред чадор које су посјечене. Под чадор је Смаил-ага и Асан-бег и Љубовић из Невесиња и један капетан из Љубушке. Ниједан не збори ништа, док подоцкан Асан-бег:

— Ето и ти дође, Јакове, једва!

— Ево дођох, бег.

— Видиш те главе пред чадор?

— Вићу бег.

— Колико је Граовљана погинуло? — Ја кажем:

— Четрнаест.

— А Црногораца знаш ли колико је погинуло?

— Ја, бег не знам, ту има глава свега 52.

— Познаваш ли ту најгорњу главу, те је умивена?

— Ја не познавам. — Шапће мене поп Шћепан: „Оно је глава Стева Петровића". Виче Асан-бег:

— Шта збори прото?

— Прото каже да познава чија је глава. — Асан-бег завика:

— Чија је, прото?

— Стевана Петровића ово је глава, рођака владичина.

— И ми смо зборили да је наква господичића! А познаваш ли ту главу те је највиша?

— Ово је глава, бег, рођака истога Јаковова.

— Вала, прото, толике главе никада видио нијесам! А посјекоше ли твога сина прото?

— Не, бег. — Уонолико Смаил-ага рече:

— Е, Јакове, о твојој души и онога владике црногорскога! Би ли боље, Јакове, било да су ти људи данас живи? Колико би ти дао да ти је та рођак жив и владика за његова! — Уонолико престадоше па сташе зборити турски. Завикаше: "Нека дође чауш". Утолико дође. „Хајде удари у далубош, нека војска креће да идемо дома". Уонолико изађоше испод чадора свиколици. Искупило се много војске око чадора. „Хајте, Турци, нећемо саде посјећи Јакова". Утолико Смаил-ага рече:

— Имаш ли, Јакове коња?

— Не, бег. Но биг вас нешто, бег, молио, — па му приступих руци. Недаде се пољубити.

— Шта би зборио, Јакове?

— Зборио биг, бег, да ме пуштите да одем до куће, да зовнем да ми доведу коња из овије крша и да узмем што за грошка да нијесам гладан, док ме посјече господар Али-паша и да узмем што од аљина да се преобучем. — Рече Смаил-ага:

— Не могу те, Јакове, пуштити, јер нећете доћи, па ћу погинути од Али-паше. — Уонолико ја рекох:

— Бег, задавам ти чисту божу вјеру презарити те нећу, но ћу вас стићи прије но дођете у Требиње. А и да биг мислио не доћи, не биг (због) попа Шћепана и ових кои су оће Граовљана. — Уонолико стаде, па промисли за млого, па проговори турски са Асан-бегом. Уонолико рече:

— Хајде, Јакове. Ако не дођеш, платих ја за тебе Али-паши. —

Утолико се преклоних па пођох с братом Живком и Вуком, те ја пошљи упута Вука у Стреканицу. Ту има једна мала пећина (зове се Сријемоша). Ту су нама била чељад. И реци му да ми доведе коња и да оде у Дврсно, тојест у аустринску земљу, до Која Самарџића да ми пошаље 20 дуката. Оно што сам имао понесе ми неко из пећине, а у пећину је и ракија стајала. Ја и Живко пођи кући. Не прође три сата ево ти Вука ће води коња и носи ми хаљине и 20 дуката, те ми је послао Којо Андрин Самарџић. О' те пећине, те се зове Сријемоша, нема до Дврсна, а зове се Драгаљ, више но по вре, ко брзо иде. Пошто ми све донесе, пољубих се са својом браћом и рођацима и ту ме пропадоше сузе. Ондоле узјаши на коња и пођерај брзо, и дођи у два сата ноћи у Корјениће, на Шеовића Главицу, и ту стигни Асан-бега и Смаил-агу Отоле сјутри дан у Требиње. Ту нађи Али-пашу. Трећи дан отоле пођи, и крену Али-паша, и на конак дођи у Љубиње, из Љубиња у Столац, из Стоца у Мостар.

Каде дођосмо у Мостар, метнуше нас у ан, зове се Чајевића, у једну одају. И дође неколико Турака да нас чувају, али нас не вежу, но нама кажу: „Послао нас је господар Али-паша да сједимо код вас, да вас чувамо. Бидите рахат у здравље Али-пашино! Не бојте се животу ништа слободно. Нама је наређено да речемо овоме ханџији, што заиштете све да ви дава, Али-паша ће платити. Али, што сте под стражом, није шала потећи сву Ерцеговину на се! — У

томе се мало обрадовасмо, али опета промишљамо: ово нас само као слободе. Ту смо стајали дана десет. Десети дан ево ти два каваза пашина.

— Ко је оће кнез Јаков и поп Ковачевић? Зове вас господар Али-паша, вас двојицу. — Ми отоле пођи. Виче ми поп Шћепан:

— Јакове, остави оружје. — Ја рекох:

— Нећу, но ћу га оставити пред одају Али-пашину. — Ми отале на сараје пашине. Каде дођосмо пред одају Али-пашину, ту стоје стража, те ја извади нож и пушку. Узе ми их сви стражар, па остави, и отвори нама врата од одаје. Ми уљегосмо унутра. Сва одаја прострта свитом. Али-паша сједи на један диван, ми се двојица преклонисмо, руку метнусмо на прси пођосмо да га цјеливамо. Завика срдито: „Стојте!“ Ми стадосмо један до другога. Код њега је Смаил-ага Ченгић и Асан-бег и Љубовић. У једно доба Али-паша рече:

— Добро дошао, хајдуче, Јакове! — Ја рекох:

— Боље вас нашли, господаре. — Уонолико рече:

— Што ти ће, Јакове, да оволику војску потежеш на Граово и да ти Црногорци помажу?

— Господаре, ето наша манита памет! Што тражили и нашли. — Утолико Али-паша:

— Вала, Јакове, не мореш платити шта си зла овога пута учинио. Да имаш на себе двадесет глава не би платио! А тебе, прото, шта ће да идеш ономе владици на Цетиње да ти помаже? Попе, не мисли шта мислиш, но сте ви царска раја. Не дам ласно Ерцеговину. Попе Шћепане, чуо сам да ти је син погинуо свога пута?

— Јест, господаре.

— А и тебе, Јакове, кажу да ти је брат погинуо?

— Јест, господаре.

— На вашу душу, попе Шћепане, што се год зла учинило у Граово. Не могу знати, Јакове, шта ви би, те ми писасте да царски нијесте? — У томе ја рекох:

— Господаре, видимо да миритамо од ваше стране да нас изгубите. То сами познавамо. Али је све то крив Мамут Агов Шеовић из Корјенића, те сте га послали да купи хараче у Граово. Ми имамо вашу бурунтију: кои има мушко дијете у колијевку да не плаћа хараче. А Мамут Агов, колико је год било мале мушке ђеце у колијевку, узео је цијели харач, као што сте заповиђели по гроша двадесет, то јест на мушке главе кои работају. — Уто Али-паша:

— Добро, Јакове; да није право да Мамут Агов тако узимље, али сте могли доћи па мене казати, па биг ја Мамуту запријетио да тако не ради. — Утоме за млого ништа не збори. Они други бегови ништа не зборе до подоцкан зовну:

— Ај Смајо! — Смаил-ага одговори:

— Лебе, господаре!

— Ја чук да те мало доватила пушка, када си хата нагонио на кулу Јаковову. — У томе Смаил-ага рече:

— Истина је, да ме мало доватила пушка из куће Јаковове, мало преко руке. — У томе Али-паша рече:

— Нека знаш, Смајо, да море бити и влах добар. — Утолико ме запита:

— Имаш ли Јакове, жита?

— Не, господаре ни мало. — Он мене даде писмо на Мушовића у Нишиће: од царске десетине да ми да 24 товара умертина. И пита ме:

— Печеш ли, Јакове, каве? — Рекох ја:

— Пекао сам до сада, а о' сада није прилика, — те Али-паша зовну једнога монка његова и заповиједи му:

— Хајде, купи Јакову стар каве и стар цукра. — И ту ми нареди:

— Хајде, Јакове, и попе Шћепане, хајте дома. До сада што сте зла учинили све ви просто, али се о' сада чувајте. Ако по сада стану Граовљани четовати, кунем ви се ликом божијем, оба ћу вас живе на колац набити. И нађите добрије момчади 50 да пандурају од Црне Горе. Даваћу им на мјесец по мацарију и оку брашна на дан. И пасај се, Јакове Црне Горе и владике црногорскога, е, ако чук, сву ћу ти кућу ископати. Други ти пут опрошћења нема. И хајте збогом. — Ми се преклонисмо и кренусмо прео одаје да га пољубимо у руку. Не даде се. Отоле изађосмо и пођосмо у конак. Каде дођосмо дружини, запиташе како нама би код Али-паше. Завика поп Шћепан: „Добро у здравље Али-пашино. Сви идемо дома. До сада све нам је опростио што смо учинили“. Сјутри дан крени дома. А пиши Али-паша у Нишиће Мушовићу, да иде у Граово да покупи хараче. Мој

отац дођи у Граово и кажи Граовљанима: „Што је год било зала до сада и четовања проз Ерцеговину, све нам је Али-паша опростио. Али по сада да више четовања нема, е ће нас свије изгорјети. И заповидио да се нађе 50 Граовљана да чувају од Црне Горе, и да Црногорци не долазе међу нама. Све се племе обесели. И дође нама Мушовић брзо да купи хараче, но наређујте да су готови харачи да млого не стоје Турци у Граово. Потље тога, до дана двадесет, ево ти Мушовића из Нишића су неколико грађана у Граово да купи хараче. И дође у моју кућу на конак, и донесе писмо од Алипаше да купи хараче у Граово. Уто се искупи Граовљани и стани купити хараче. Куће у Граово све су биле изгорјеле до само наша кућа и још остало десет кућа око наше, те су их обранили из куће наше да не изгоре. Уто чуј владика на Цетиње да је дошао Мушовић у Граово да купи хараче, те он пиши моме оцу књигу: „Јакове, чуо сам да је дошао Мушовић да купи хараче у Граово. Ето ти шаљем перјаника Андрију Перовића из Цуца су неколико Цуца. Посиједи те Турке и донеси главе на Цетиње". Исти владика на уста реци Андрији: „Ако Јаков неће Турке посјећи, свега га разнесите на огањ". Отоле крени Андрија и покупи педесет Цуца бираније и дођи у дно Поља Граовскога, зове се Бара, и посједај и пошљи једнога кући нашој да рече Јакову: „Зове те Андрија Перовић у дно Баре да се састанете". Од куће наше нема поуре ће је Андрија (с) Црногорцима. Те мој отац кријући од Мушовића зовни Лака Пејова Ковачевића и пришапти му: „Зове ме Андрија Перовић у Бару да се ш њим састанемо, но хајде самном, да видимо што нас зове Андрија". Отоле нас двојица у Бару и ту се састани. Црногорци сви сједе и држе пушке уз рамо. Андрија извади писмо. Дај га Јакову. Мој га отац прочитај. У томе се наљути на Андрију. Андрија Иванов долазио је сестрић мога оца: родица мога оца родила је Андрију Перовића. Утоме завиче мој отац Андрији: „Па ја, Андрија, да сијечем Турке на божу вјеру у моју кућу! Да ми поможете, као оно скоро што сте ми помогли! Није ти далеко Град нишићки па оније посијеците Мушовића, али у моју кућу нећеш овога пута нож крвавити од Турака слободно. Андрија Петров из Цуца (то је био кум мога оца, кои је дошао с Андријом Перовићем) знао је шта је владика рекао на уста Андрији, ако не буде Јаков Турке погубити у своју

кућу. Он није смио изазивати мога оца, да му каже како је наредио владика Андрији, што ће од Јакова учинити. Утолико Андрија Петров дођи до мога оца, па га удари кријући руком да не види исти Перовић. Утолико мој отац погледни на Андрију Петрова и познај на њега да се нешто промјенио, као и остали Црногорци, па се утолико нешто осјети, па реци истоме Андрији Перовићу по свему разговору: „Андрија, како пише наш господар владика, ја саде не могу Турке посјећи. Има у моју кућу десет Турака. Ја одох кући да поручим Граовљанима да дођу да донесу хараче, да и' предамо истоме Мушовићу, по имену Мујаги (он је погинуо под Острог године 1843 су неколико Турака), па каде Граовљани дођу, онда ћемо и' посјећи и главе донијети на Цетиње". Утолико обамети Андрију и реци мој отац истоме Перовићу: „Причекај с овијема Црногорцима оће да ви донесемо што да вечерате". Уто зовни Лака: „Хајде, Лако, да идемо кући, да гледамо овијема људма конак". Утолико они два пођи кући. Када дођи кући, онда поручи истоме Андрији, нека иде одакле је и дошао. У томе Црногорци и отиђи пријетећи, а Мушовић покупи хараче и Граовљани га испрати до Омутића у Рудине. Ту је била вортица турска. Пошто чуј владика још се више наиједи на мога оца. И владика и Црногорци.

Тако је стајало до године 1837. Крени владика у Русију. Чуј мој отац да ће саћи владика у Котор да иде у Русију, те мој отац купи у Корјениће у Шеовића неколико волова. Учини се трговац, да му се не овизају да иде владици Петру II и поћерај волове у Рисан. Ту волове остави, а он пођи у Котор. Каде дођи у Котор, сашло млого Црногораца у Котор да испрате владику, али никакав неће ш њиме да проговори. Утолико нађи Рама Мијајлова Бошковића, и ш њиме се пољуби, и замоли га да би га привео да пољуби господару руку. Рамо је био сенат владичин, те он пођи и кажи владици:

— Оће је, господаре, дошао Јаков Перов, па моли би ли уљегао да ви пољуби руку? — Утолико владика срдито:

— Је ли то Јаков из Граова?

— Јест, господаре. — Утолико владика пошљи у циркула да би Јакова ишћерали из града да га не гледа. Циркуо у исти мах пошљи пулицију. Ја бијах у једну локанду и сио да вечерам, и у толико пулиција дођи, па запиташе:

— Је си ли ти Јаков из Граова? — Ја рекох:

— Јесам. — Они завикаше:

— Хајде амо! — те ја ш њима. Мислим да ме воде у тавницу, али ме изведоше из града, па отоле Добротом све крајем до у Рисан. Ту ме оставише, а узе ме друга пулиција, те они са мном прео Леденица, па прео Дврсна до на Плочу. Ту је граница аустринска.

Владика пође у Русију. Пошто дође из Русије, те ја пиши господину Јоку Стијепову Петровићу писмо у које га молим и кумим богом живијем неће ли ме како довести до господара, само да му пољубим руку, па да ће ме упута мушкетати. Јоко је за то мло(го) око владике радио да дођем на Цетиње. До неколико пише ми Јоко да дођем у Котор. И пише: „Наћеш Драга, мога сина, у Котор па ћете доћи ш њиме". Те ја отоле у Рисан и поћерај трговину, те ја из Рисна у Котор. Ту нађи Драга, и Драго ми каже да је Јоко рекао да у дан не идемо но поноћи, те ми пошто се умрачи крени, те уз которске стране. Каде дођи на Његуше, не смијемо путем но окрени на десно уз Поточине, па преко Трешње. Ка' смо сашли у Поље окренусмо на десно све онијем кршима изнад Умаца, док смо дошли више Манастира код Табље, да се мећу главе, те сиди у манастир у једну малу камару под волат ниже звона. Ту сједи докле свану. Драго некуд изашао, па ме закључао. Пошто огрија сунце, ево ти Јока ће иде. Ту се пољуби. И дође ми нешто па заплаках. Покојни Јоко стаде викати на ме: „Што, рђо плачеш? Зар коме да се ражали!" Донесе једно монче каве и ракије, те ту пиј каве и ракије. Уто пође Јоко: „Идем да видиу је ли се господар дигао". Још тада сасвијем не бијаше Биљарду начинио. Кад ево ти Јока: „Хајде, Јакове, зове те господар!" — те ми у његову камару. Приступи руци, пољуби га у руку. Погледа ме мрко:

— Је ли ово Јоко, Јаков, твој пријатељ?

— Јест господаре. — Утолико нареди да никога не пуштају.

— Зашто, Јакове, како ти писах, не посјече Мушовића ка' ти долази у кућу? — Уонолико ја приступих му руци:

— Господаре, забога, како ћу га посјећи? Куд би несретно робље Граовско? Што се тиче мене и моје фамиље, не бих за то мислио, но остало несретно робље Граовско! Има у Граово више од 2000 душа. Куд би оно несретно робље од Али-паше, да сам их, господаре, посјекао? Бога ми, и мушко и женско, све би по' сабљу окренуо. Али по свему томе, господаре, ту не бијаше с главе Турака до самога Мујаге и узањ десетак мончади, да се посијече Мујага за вашу браћу! Но да се море посјећи као Асан-бег али Смаил-ага Ченгић, онда би се могло рећи да су се осветила ваша браћа. — Уто господар:

— А, ти Јакове, посијеци Асан-бега али Смаил-агу. —

— Не могу, господаре, богами ни једнога. Прво Асан-бег на наше крајеве никада не долази. Асан-бег ниђе не иде из Требиња, но само до у Суторину прео Зубаца, и то ријетко. А Смаил-ага, господаре, он никада не долази на наше крајеве од Бањана па до Граова. Ми нијесмо под његов кадилук, но смо ми под Кадилук нишићки, Мене се чини, господаре, да би се отуда нашло људи да Смаил-агу посијеку, као Пивљани али Дробњаци. Он често тамо иде, те купи хараче и друге порезе. — У томе господар рече:

— Добро си рекао, Јакове. Погину ли ко од твоје породице, каде ови наши изгинуше на Граово?

— Погину ми брат један и четири рођака.

— А је ли још Граовљана погинуло?

— Јест, господаре, свега четрнаест.

— Имаш ли још кога брата?

— Имам, господаре, два.

— Ти хајде, Јакове, дома и владај се с Турцима лијепо. Немојте четовати. И реци Цуцама да не долазе у Граово. Од њи ви неће користи доћи, ако неће штете, да вас Турци газе. И немој каживати да си мене долазио. А оће се никоме не кажуј; море прознати Турска, па би пропао од Али-паше! — Уто ја приступим руци, те ја и Јоко још у ону камару, те ја у камару сједи и ручај. Пошто се умрачи, те ја и Драго по ноћи у Котор. Из Котора пођи ја дома.

Тако смо с Турцима у миру стајали до године 1838. Пиши нама калуђери из Косијерева, главарима граовскијема и баньскијема, да дођемо о великоме петку у Косјерево да се договоримо нешто да начинимо око цркве у Косијерево, те ми на велики четвртак, ми главари и готово сви Граовљани, пођи у Косјерево да се молимо богу. Исти дан крени из Корјенића Мамут Агов су десет Турака у Граово накијем послом, и дођи на дућан Језда Ковачевића. И ту посједај:

— Је ли дома Јаков? — Нѣко му кажи:

— Није дома, но је данас пошао у Косијерево он и остали сви главари. — Ту су Турци починули готово до смиривања сунашњега. Уто наљези два Црногорца из Цуца, из Липе. И ишли путем и носили накву робу да продавају у Косијерево. Уонолико подигни се један Турчин, па завичи: „Кои ви идете путем? Хајте амо!“ Они се окрени, каде опази Турке, па стани бјежати, а Турци скочи зе њима уз једну страну, запуцај на њи' и уби једнога и потрчи и посјеци, а они други утеци. Уто неко завичи: „Што учини, Мамуте, те посјече Црногорца? Бога ми када дођу Граовљани платићеш га главом“. Отоле Мамут побјегни у Корјениће и понеси главу. То ми чусмо у Косијерево, те упута потрчи у Граово нећемо ли застати Мамута. Када ми у Граово, али он пошао. То чуј Цуце и главари цуцки пођи на Цетиње и стани давијати Граовљане пред господаром: „Шта чине Граовљани, те сијеку Црногорце проз Граово“. Ми се договори да нас иде неколико на Цетиње. Пођи ја и поп Шћепан и још десетак људи. Дођи на Цетиње о Ђурђеву дне и приступи господару руци. Нѣће с нама да збори. Док Филип Ђурашковић:

— Што ви ће, Граовљани, да пресијецате Црногорце у Граово? Зар ви је мало било оније первије? — Утолико ја рекох:

— Коме то спомињеш перве Црногорце?

— Ето тебе, Јакове.

— То није истина, Филипе, ништа, да смо ми Граољани таки, но смо се били што смо кадар били. Што нама приговараш, те смо се Турцима предали? А да ку' ћемо? Дошли сте један само дан те сте се с Турцима побили, па сте исти дан сви побјегли! Знаш, Филипе, ка' си дошао са Ријечком наијом да се с Турцима бијеш, на један сат прије, Катунска се наија побила с Турцима у Челину, а ви сте дошли са Ријечком наијом и нијесте се даље помакли мимо Умац. И ту сте стали са вашијема барјацима и гледали као се Катунска наија бије с Турцима. Нијесте наприје помакли. Пошто вијеште да побјегоше Његуши и Чевљани и Цуце доље низ Поље мојој кући, а Турци за њима, не ћесте да причекате да и' измијените, но упута побјегосте пут Замаћева Ждријела. А није био један добар пушкомет од Умца до Челине да и' поможете! — Уто господар завика:

— Оставите разговор! — Утоме рече Стеван Перков:

— Ја ти се чудим, Филипе, шта збориш! Немамо им ништа рећи, Граовљанима, да су рђаво учинили, но су с нас пропали. А ко је рекао онијема из Цуца да иду у Граово? — Утолико поп Шћепан:

— Господаре, могу ли двије ријечи рећи?

— Морете, прото.

— Дајте нама неколико Катунске наије. Моремо ударити на Корјениће, и готово све попалити. Ми не жалимо што ћемо се разурити, само нека су Црногорци с нама. — Уто господар реци:

— Хајде, прото дома, а ми ћемо ви послати неколико Црногораца и Лазара Пророковића пред њима. — Ми отоле дома.

Не паса млого ево ти нама хабер од Пророковића да идемо њему у Стоспуде на Калац (ту је вода жива), те ја и поп Шћепан и неколико људи пођи у Стоспуде. Ту нађи Лаза Пророковића су неколико војске ће лежи у ладу, те ми ту приступи и пољуби се са Лазом и посједај. У та мах Лазо:

— Ево, прото, Црногораца да се кољемо с Турцима. — Утолико поп:

— Да бог да да нама дођете са срећом! Но наприје да идемо. — Док утолико Лазо:

— Лакше, попе, нијеси погодио како мислиш!

— А што нијесам, господине!

— Јето то, попе, одавле ова војска неће се мицати прије но ви Граовљани не окрвавите руку о турску крв. Но, хајте, те ће посијеците Турке, па ћемо се онда заједно бити с Турцима. Ако ли нећете, слободно вјетујте, другије Турака нећемо тражити но вас. — Пошто то разумјесмо, отоле пођосмо натраг. Што реку: „Црну капу у лијеву руку“, те отоле те дома у Граово, те се договори докле нијесу чули Корјењићи. Пошљи Вука Попова и мога брата Вука и Ђура Савина Ковачевића и Гоја Сладојева и још неколико мончади: „Трчите у Корјениће, нећете ли кога ће претући, докле чули нијесу Корјењићи“. Они отоле пођи уз поље. Каде изађи на Бојање Брдо, када јево ти три Турчина ће нешто иду у Граово. Утолико срети, назови им помага бог. Они њима одазови. Запитај:

— Ће идете?

— Идемо нешто до у Граово. — Њих ту поватај и повежи. Не би два сата ево ти ће воде три Турчина, те посијеци једнога Вук Попов, једнога мој брат Вук, једнога Ђуро Савин Ковачевић. Отоле понеси главе у Стоспуде пред Пророковићем. Пошто виђеше Црногорци главе турске, рече Пророковић:

— Хајте ви, кои сте и' посјекли, носите и' на Цетиње.— Отоле на један сат прије но се сунце смири крени Лазо с војском, те дођи у Граовску Ријеку, те ту раздијели војску. Једна пођи да ујутро усване удари око Клобука и да сађу на Шеовића Главицу и пред њима пошљи Вука Попова. А једна пођи да удари у Нудо. Ја пред њима и Андро Милошев. Отоле се војска раздвој и пођи. Ујутро пошто свану Вук с оном војском удари за Клобук и привати неколико стоке. Утолико стани пуцати топ с Клобука. Побуни се Корјенићи. Крени Вук да и' води низ Доње Клобуке. Виђи Црногорци ону дубодолину па завичи: „Што урадише Граовљани да нас уведу у ову дубодолину, да нас Турци пресијецају". Поврни се сви на се. Она војска која пође са млом и Андријом у Нудо пошто виђе ће је уљетла, препаде се. Како стаде топ пуцати с Клобука, сви стадоше, ниједан неће с нама напријед. Но ми, неколико Граовљана, спуштисмо се у Нудо и неколико Бјелица (пред њима Јагош Томашев), па пођоше с нама, те наколике турске куће запали, те бијаху из њих избјежали Турци, те се у боље затворили. И запалисмо два-три млина турска. Пошто се искупише Турци с ону банду воде из Ганчарева и из Ораовца и пристиже Требињана, а виђоше да се ми натраг повратисмо, прикупише се за нама, а ми побјегосмо. Турци та дан попалише село Заслап и Долове код Клобука и Вилусе и повратише се дома Та дан нико не гину до један Турчин. Црногорци се не окренуше но дома подоше.

До неколико дана посла господар мајсторе да гради вортицу на Умац у Граово, на једноме кршу. То зачу Али-паша да гради владика вортицу у цареву земљу. Он се за то не чини вјешт. То стаја тако тога љета и с Турцима се не мијешај но пандурај да нама ће кријући не ударе на стоку. Тога се љета начини вортица. У отомбру мјесецу исте године пише нама господар да пођемо нкеолика на Цетиње, те пођи ја и поп Шћепан и Јован Мијајлов Булаић и Лазар

Тодоров Андријашевић и Лука Мијатов Вујачић, та на Цетиње, те приступи господару. Господар нама каже:

— Знате, Јакове, што сам вас звао?

— Не ми, господаре.

— Ја сам вас звао да идете у Босну, у Травник великоме везиру, кои ће ви дати лијепи начин. И ево ви мога слуге Радована Пипера, кои ће с вама ићи. И писаћу ја везиру за вас. — Утолико ја рекох:

— Господаре, смијемо ли од Али-паше ми у Босну ићи? Каде чује Али-паша свије ће нас метнути у тавницу. — Рече господар:

— За то не мисли, Јакове, ништа; ја за вас мислим. — Те ми ту предани три-четири дана. Уто крену Радован, те приступи руци. Уонолико ја:

— Господаре, бисмо вас нешто молили!

— Шта, Јакове?

— Господаре, да ми дате писмено, како ме шаљете ви у Босну, да писмо оставим дома. Ако ме Турци објесе, као и оће, онда би рекли Црногорци: „Шта је тражио и нашао је. Нијесмо га тамо ни шиљали". То писмо након мене да изнесе моја вамиља, како сте ми ви послали, да ми вамиља не остаје под срамотом. — Утолико господар даде ми писмо и потписа га својом руком.

Отоле ми пођи, те дођи у Граово. Ту предани два дана, те ми петина и Радован шести, отоле крени те преко Гацка, те дођи у Босну у Травник. Ту нас везир лијепо прими. И нађоше нама конак у један хан. Лијепо и нама и коњима: доста јести и пити. Ту смо стајали до по Никољудневи. Зовну нас један дан паша на сараје, нас и Радована. И даде мене бурунтију да сам војвода и дијете моје након ћетета и другу бурунтију да дава Граово 250 талијера харача, 50 талијера да је узимљем, а 200 цару у касу и агама трећину са земље. И плати нама трошак и мене даде један ћурак, а попу Шћепану један бињиш до земље и 50 дуката за трошак. И посла господару, по Радовану, једнога хата зеленога од три године. Ми отоле весело пођи. Каде бисмо на границу од Ерцеговине, рече Радован:

— Хајте, да идемо преко Мостара. — Рекох ја:

— Не смијемо, Радоване, богами од Али-паше. — Утолико Радован:

— Не бој се, Јакове, ништа. То Али-паша не смије учи нити нипошто. — Отоле ми, те у Мостар. Каде дођосмо у Мостар, дођосмо у хан Чинојевића. Таман посједали у одају свиколиси, док ево ти кавазбаше и запита:

— Ко је оће Црногорац Радован Пипер? — Ми му га казасмо:

— Ово је Радован. — Он утолико:

— Заповидио је Али-паша, ви ћете и друге конаке љевше. Утолико Радован пође. Упута се злу сјетисмо и наредисмо да нама донесу ракије. Донијеше ракије, па таман почели пити, докле ево ти уза скале десетак Турака с мушкетима и пред њима Хамет-ага Пузић, те сам га лагумовао у Косијерево 1842. Утолико завика:

— Добро дошао, кнеже Јакове! Јесте ли здраво путовали у Босну?

— Здраво вала богу. — Утолико Хамет-ага поче зборити:

— Мене је послао господар Али-паша, Јакове, да вас причувам (има на вас из Ерцеговине. освакуде давије) да ви не би ко што зла учинио, каде би сте ишли проз чаршију. — Утолико ми:

— Вала богу и Али-паши, каде тако за нас мисли. —

Сјутри дан дозови Али-паша Радована и реци му: „Радоване, хајде због. Реци томе вашему владици: ово су моји људи, иако владика гради вортицу на царску земљу". Радован отоле пођи и ево га ће иде к нама и све нама кажи што му је рекао Али-паша. Имадијасмо двоје мончади, те је кренуло с нама из Граова да нама коње гледа, те ми пошљи мончад с коњима у Граово. Када дође покојнога оца коњ у Граово и дође г. Радован, ту сам сву драгу ноћ плакао. А покојна баба, очина мајка: „Немој плакати, Анто, доће Јаков брзо, ако бог да. И доније ће ти нешто лијепо". Заборавих казати, истога Лазара Тодорова, пошљи Али-паша у Граово са Радованом, да пише често у Мостар шта се ради и долазе ли често Црногорци у Граово.

Када изађе осми дан, ево ти кавааза једнога и каже нам: „Зове вас господар Али-паша". Ми пођи ш њиме на сарање. Уљези у одају и преклонисмо се сва тројица. Сједи Али-паша на диван, па нас погледа. Неће са млом ништа да збори, но поче с попом Шћепаном:

— Добро дошао, прото, из Босне!

— Боље вас нашли, господаре!

— Јесте ли здраво путовали у Босну?

— Јесмо здраво у здравље ваше. — Уонолико се мало насмија и поче зборити:

— Богме, прото, да сте ви ишли у моје здравље, не бисте ви полазили у Босну. Знаш ли, прото, да сам ја и свога брата убио![4] Он ћаше да биде господар Ерцеговине, па не дадох ја, а некмо ли да пуштам ономе шљивару из Босне. Нијеси погодио, попе, ни ти ни везир ни владика из Црне Горе, те к њему често идете. Хајте, па сједите. — Отоле се ми поклони и пођи на конак. И стајасмо ту један дан више но мјесец дана. Лијепо нама, не вежу нас, таина имамо доста. Када нас је воља изађемо проз чаршију и шетамо, само иду по неколико с нама. Увече, каде станемо спавати, закључају нас, па они у једну одају спавају, а ми у другу. Не даде нама несреће мировати, но се почесмо договарати да бјежимо. Ријешисмо да молимо Али-пашу да нама пушти једнога да пође у Граово да нама донесе што од хаљина и пару коју. Видећи каква је брава, жељели смо, да не би ли нама начинио у Граово Ђона Мијатов кључ да се моремо по ноћи отворити. Ми се моли кавазбаши. Он је први кавааз код Али-паше, а с нама се добро познавао, јер је са млом ишао господару на Цетиње. Писао ми је Али-паша да пођем ш њиме до владике. Исти кавазбаша пође код Али-паше и моли се за нас. И допуши паша да пође један до у Граово, те ми пошљи Луку Мијатова Вујичића, а његов исти брат Ђона, направља пушке и добар је мајстор. И Лука му кажи за браву каква је и Ђона начини кључ. Отоле Лука пођи из Граова упута и донеси наква жена наквије хаљина нама у Мостар, да се Турци што не овизају да смо га другијем послом послали у Граово. Пошто Лука дођи у Мостар, један дан ми пођи сви у чаршију и с нама Турци. Остани сам Лука, те он с онијем кључем обиди одају, када је море затворити и отворити. Пошто ми дођи, све нам насамо кажи да се море одаја овијем кључем отворити слободно, те се ми договори да једну ноћ узмемо доста ракије по вечери. А пије Амет-ага добро ракију и сва му дружина. Ми донеси ракије по вечери и стани пити, да видимо ко ће боље. Али ми четворица све низа се просипљемо, али крију̇ући. Пошто се добро напише, не умјеше изаћи из наше одаје. Не закључаше

ни одају. Пошто би један сат по поноћи, отоле кренусмо (то је било уз часне посте 1839), па ми побјегни уз Мостарско Поље. Поп Шћепан сустао, не море ђавољу стопу. Свани нама у Благај. И више не смијемо даље ићи. И почела киша наодити, те ми се прибиј уз један крш. Ту нас нађе један шокац код коза и завика:

— Ко сте ви? — Ми завикасмо: не вичи! Те ја исти њему и ш њиме се побратими и дај му три дуката, и закуми га да нас не каже никоме. Он рече: „Не бојте се, ништа слободно". Отоле нас поведе, те нас остави у једну пећиницу и рече нама: „Сједите ту. Одох ја да вам донесем љеба". Чујемо ђе пољем пуцају пушке. Траже нас коњици проз лужине. Уто рече Лука Мијатов:

— Војвода, тако ми бога, ја се бојим од онога шокца да нас не каже некоме, но дај да се одавле премакнемо ђе друго. — Утолико ја рекох:

— Не ће нас проказати. А јесмо ли се ш њиме побратимили! — Утолико рече Лука:

— Ви троица сјете ође, ја пођох на ону главицу да виђу куда су Турци, куда нас траже. Сад ћу доћи к вама. — Уто пође. Не би га за млого, па се међу се разговарамо: „Могао би нас Лука преварити па утећи". Не би по томе по сата докле изнад нас с главице завика чојек:

— О, куме Јакове! — Утоме ми се извирисмо, каде Турци нас опколи. Јопета зазва:

— О, Јакове! — Озивам се:

— Кои га зове?

— Ево те зове Заир Тановић из Гацка, но ходи овамо. — У мене и Јована има по пушка мала, па се договорамо да се моремо замијенити. А имамо вишека. У томе завиках:

— Хајде овамо, о куме!

— Немој ме, Јакове, убити.

— Не ћу, ако немаднем су чим. — Утоме јопета завика Заир:

— Хајде излази, Јакове, не бој се животу, докле те доведемо Али-паши.

— Је ли истина Заире?

— Јест истина божа ти вјера. Прије но мене посијеку и пет ми рођака не бој се ништа! А видиш и сам да не мореш ту остати да имаш крила. — Уто нас троица изађосмо и дођи међу нама Турци све коњма. Има 150 коњика.

Отоле нас поведоше Мостарскијем Пољем. Турци се посилили, као да су уватили, што реку, Марка Краљевића. Разигравају Турци коње по пољу, а пуца кумбура с коња. Када нас доведоше до Аџине Сове, како се улази у варош, завика Заир Тановић: „Дај, Јакове оружје. Не бој се ништа! Послаћу ти га сину у Граово". Ја њему дај сребрни нож и сребрну пушку. Отоле нас поведоше уз чаршију. Изашло мало и велико, те нас гледају. Доведоше нас на сараје пашине. Уведоше нас у одају, ђе паша сједи на диван. За млого не проговори ништа. Утолико запита попа Шћепана:

— Попе Шћепо, шта ти ће да бјежите? А није ви рђаво било. Јесте ли имали да једете и пијете? Јесте ли били у гвожђа? — Уонолико поп Шћепан:

— Господаре, имали смо доста јести и пити и у гвожђа нијесмо били. Али наша манита памет! Ко неће из тавнице бјежати? — Дог се паша мало насмија:

— И ја бих, прото, бјежао да ме ко метне у тавницу. Хајте и' водите! — Отоле с нама у једну тавницу при земљи, па озгор проз таван. Троје гвожђа. Мене затвори у једну ногу и на грло метни ми једну алку широку два прста, па ме закључај кључем. Тако исто и проту, а Јована закључаше у једну ногу. Причаше ми отац да је давао за ноћ кријући онијема кои страже по маџарију те по ноћи макни с њега и прота гвожђа само с грла. За петнаест дана шиљи кавазбаши и куми га неће ли нама скинути гвожђа с грла само, и потље нама скиде. Потље тога шћаше кадкад наредити пандурима, те отиђи у јутро у његове конаке на каву. И вазде га ћасмо молити и кумити да би израдио код господара Али-паше да нас поведе до границе граовске.

— Отоле би смо поручили дома. Неко има брата, неко сина од нас троице. Они би дошли да стоје у Клобук код вас у таоце, а ми да пођемо нашијем кућама, да видимо је ли ко жив и да би смо што за харча узели. Утоме уздамо се у бога и у вас. Ако неће честити паша опростити да идемо дома сасвијем, наши ће синови и браћа за нас поћи с вама опета у Мостар да стоје граовски таоци у Мостар, докле год биде воља честитоме Али-паши. Утоме рече:

— Јакове, и попе Шћепане, слушајте добро, турске ми вјере и бога кои нас је јаратисао, радићу за вас све што могак. А да мене није било, ка' сте скоро бјежали, ви бисте упута били објешени. Ја пазим оно, Јакове, када ме посла Али-

паша и писа вама да пођете са млом на Цетиње до владике црногорског, и ви пођосте са млом. Ка' смо се вратили из Црне Горе, ћаше они Андрија Иванов с Црногорцима да ме посијече у вашу кућу, те не дадосте ви Граовљани, но ме испратисте до у Клобук. Мене оно наум пада. Но ви хајте. Не мислите ништа! — Отоле нас поведоше у тавницу. Много стајасмо те нас више не зва. Сјутрадан по васкрсенију, ево ти кавазбаше к нама и завика: „Скини те им гвожђа". Утолико скидоше, те ми ш њиме, те пред Али-пашу. Утолико Али-паша рече:

— Јакове и попе, јево се моли за вас кавазбаша да пођете до у Клобук и да ће вас јопета довести амо, вас троицу, али ваша браћа да за вас дођу амо да стоје у таоштво. — Отоле ми пођи са кавазбашом преко Ерцеговине, те дођи у Клобук. Поручи поп Шћепан да му дође син Петар у Клобук, а Јован поручи да му дође брат Шћепан за њега, а ја поручи да ми дође брат Живко за ме. Ево ти Петра за попа, а Шћепана за Јована. Питам ја: „Ће је Живко?" Они одговарају да Живко неће да дође, но му запријећено с Цетиња да не откупљује никога, а Црногорци знаду да Вук му брат отићи неће, зашто је посјекао Корјениће. Пошто ја то чук, те ја поручи мајци нека ми доведе Анта, сина у Клобук. Та исти дан пође поп Шћепан дома, а ја остадок. Ево ти други дан моје мајке и води сина. Пита ме кавазбаша:

— Је ли ти ово син, Јакове?

— Јест беже. — Утоме ја кренух и пођох у Граово. Ја то знам као данас каде остадох с бабом у Клобук. — Ту сам видио Смаил-агу Ченгића и Мујагу Мушовића из Нишића и Заира Тановића из Гацка. Сваки ми дан дават Смаил-ага и кавазбаша гурабија, па ослобађају бабу: „Не бој се, бабо, нећемо ти ништа учинити овоме твоме унуку; баш и да не дође Јаков не бисмо ти га водили у Мостар". Бијаше покојна баба донијела ракије доста, али нико не пијаше ракије од Турака до Заира Тановића. Све ћаше крију̇ћи доћи код покојне бабе те му даваше ракије. Ту сам стајао четири дана. Јево ти пети дан ће иде покојни отац и покојни стриц Вук. И иде за Јована Мијајлова Милутин попов Булаић, а за попа исти Петар. Од Андријашевића иде Стеван Радов, од Вучетића Петар Ћираков, од Вујичића Јаков Мијатов. Пошто дођоше у Клобук и дође ш њима Јоко Гиљен, перјаник владичин, Смаил-ага рече:

— Ко ти је дошао, Јакове, да иде у Мостар?

— Јево је дошао, бег, за попа Шћепана његов син Петар, а за Јована Мијајлова јево је дошао Милутин попов Булаић, Од Андријашевића дошао је Стеван Радов, од Вучетића Петар Ћираков, од Вујачића Јаков Мијатов, а за мане, бег, јево мој брат Вук да иде у Мостар. — Утолико рече кавазбаша:

— Не бој се, Јакове, ништа Вуку и ако је посјекао Корјенића. — Заборавих казати донијеше мога стрица Живка, сина у колијевци, да га шиша кавазбаша. Онда се звало као кумство. Отоле они пођоше пут Мостара, а ми пођосмо у Граово 22 априла исте године. Мене је тада било година петнаест.

Пошто дођосмо у Граово, каже Јоко моме оцу да му Црногорци прије̇те: „Ти си од своје воље пошао у Травник". Рече Јоко. Пошто то чуј мој отац шта зборе Црногорци, узми ону књигу из дома те је оставио када је кренуо у Босну, те он и поп Шћепан на Цетиње „Каде дођи на Цетиње — причаше ми покојни отац — нико од главара црногорскије неће са млом да збори. У једно доба Филип Ђурашковић рече:

— Није ти, Јакове, танак врат! не познава ти се ће си стајао у тавницу! — Утолико му рекох:

— Сердаре, да си ми давао, тањи би ми био слободно! А што зборите, Црногорци, да сам од своје воље пошао у Босну то није истина! Јево писмо, па га читајте, је ли ме свој господар послао да идем. — Утолико сердар Миле завика:

— Ми за то знали нијесмо, Јакове, ништа. — Утолико раздвојисмо разговор. Ту бисмо три дана. Трећи дан, зове ме господар, те ја к њему. Приступи му руци. Пита ме:

— Како си Јакове?

— Добро вала богу, господаре!

— Ка' сте дошли из Мостара?

— Дошли у Граово уочи Ђурђевадне.

— Ко оде јопета у Мостар?

— Оде, господаре, мој брат Вук, син попа Марка Булајића и син попа Шћепана и још три Граовљана од три братства.

— Ко долази од Турака с вама из Мостара?

— Долази, Смаил-ага и кавазбаша и Заир Тановић из Гацка и Мујага Мушовић из Нишића и још наквије кавааа.

— Чуо сам, Јакове, када сте бјежали, те су вас Турци уватили, да ти је Заир Тановић добро ваљао?

— Господаре, да ту не би Заир Тановић су неколико Гачања, не ћау нас живије доводити у Мостар. — Уто господар рече:

— Ти, Јакове, хајде дома и владај се добро с Турцима, нећете ли оне избавити из Мостара, па ћемо се друкчије с Турцима владати. — Приступих му руци. По томе пођосмо у Граово.

Потље тога пођосмо ја и поп по Петровудне у Мостар и понеси и новца. Има стара пословица: „Празна вреће узгор не може стајати", те ми око кавазбаше, а кавазбаша око Али-паше, те нас један дан зовну Али-паша на сараје његове.

— Јево, Јакове и попе, моли ми се ови кавазбаша да ви пуштим таоце да иду дома и потписао ми се за вас да више нећете зло чинити, као што сте научили. Но, хајте дома. Немојте да кавазбашу за вас посијечем. Добро знади, прото, да ви није било кавазбаше, а лика ми божјега и ти и Јаков били би сте оба на колац слободно! — Ми се њему преклонисмо и пођосмо. Оне наше искасмо, јер је честити паша допустио да дома идемо, сви кои смо оће. Ми отоле пођи свиколици у конаке кавазбашине и приступи му, и ту му благодари што нам је добро учинио. — Уто рече кавазбаша:

— Хајте због, Јакове и попе. Имао сам доста муке око вас турске ми вјере и бога, кои ме је јаратисао на ови свијет. Сви кадилуци у Ерцеговину чинили су мазаре на вас и Турци и раја, да вас никада не пушта из Мостара, ако мисли да је Ерцеговина мирна. И Али-паша је мислио тако да уради да није било мене. Но, хајте дома. Но, глај, Јакове, немојте више рђавштине чинити. Ово ви је два пута господар Али-паша опростио што сте чинили, више не може. — Отоле ми пођосмо и кренусмо из Мостара и дођосмо на сами Илиндан у Граово, 20 јулија исте године.

Од године 1839 до 1842 били смо у миру. У ове двије године давали смо хараче. Ми иг купили и шиљали у Мостар. Али је вазде било чета из Граова. И писао ми толико пута Али-паша да дођем у Мостар, али ишао нијесам, но друге Граовљане шиљао у Мостар, када је каква преша била. Го-

дине 1842 у мјесецу јануарију покуписмо хараче и послаемо по попу Шћепану у Мостар. И предај и' Али-паши. Исти га паша заустави неколико дана да стоји у Мостар. А пиши Али-паша једну књигу у Нишиће Мушовићу, да удари на стоку граовску, а једну пиши Шоботи Авдићу да им удари и да се договори с Мушовићем ка' ће. Тако пиши Асан-бегу у Требиње да удари с Корјенићима и Требињанима да граовску стоку и да се договори с Мушовићем и са Шоботом ка' ће им ударити тајом да нико не зна. И они се и договори и удари једно јутро са три стране. Удари Мушовић на Пријеку Љут на Ковачевића стоку и на Булајића и на наше Вујачића у Пождрење и Радованов Нугао и појави неколико крда стоке Ковачевића. Ковачевићи посијеци три грађанина. И удари на Пождрење на Булајиће и на наше и појави стоку Булајића и посијеци два Булајића и појави и наша два-три крда, а десет крда не појави, но се затворили у метеризе, те и' обранили. А удари Шобота на Ријечане и Балосаве на Андријашевиће и стоку појави и посјеци три Андријашевића. Лазар Тодоров Андријашевић, предај се упута Турцима. Ова три Андријашевића, те су и' посјекли, они су се били затворили у метеризе. Зовни и' Лазар: „Хоте изаћите из метеризе. Не бој те се ништа". Они послушај свога стрица, те изаћи Турцима. У исти мах и' посијеци Турци. А удари Требињани и Корјенићи на Заслап и Граовац и на Долове и на Вилусе исто јутро и појави сву стоку и поватај робље и посијеци неколика и робље поведи у Мостар. О тога робља и данас има у Ерцеговину, те се од тада није враћало у Граово. То је било на свето Сретеније 1 фебруара 1842. Овога Лазара Тодорова поведи Али-паши у Мостар. Али-паша га није метао у тавницу и пошљи га у Граово са попом Шћепаном. Ово чуј Влада црногорска да је Лазар завикао својема синовцима да изаћу из метериза да и' неће Турци посјећи. Пошљи влада перјанике те мушкетај Лазара исте године. Тога су се љета Граовљани с Турцима били.

Године 1843 види Али-паша да се Граовљани све држе са Црном Гором. Стани Али-паша купити војску опета да иде на Граово да развали кулу, те је господар начинио на Граово и да посвоји Граово да је његово. Исти господар чуј на Цетиње да Али-паша купи војску да дође на Граово. Господар пође са својом породицом, у мјесецу августу, на Граово да се затвори у кулу на Умац. Поведе са собом сву Ка-

тунску наију и Ријечку наију и неколико Бјелопавлића. И дође војска у Граово. Господар са свом господом дође на Умац, Али-паша дође у Корјениће у Ганчарево, а посла војску у Граово. Војска црногорска учини логор подно Поља Граовскога, а турска војска учини логор поврх Поља Граовскога. Један дан мало се побише страже, те ту посијеци Турци два Граовљанина. То чуј везир у Скадар да одоше Црногорци да се бију с Турцима у Граово, те исти паша скадарски нареди те пођи неколико Арбаније, те узми Врањину, једно село, и удри на господареву вортицу на Блато, зове се Лесендра и прими је и Црногорце кои су у њу стајали посијеци. У њу је било двадесет људи. Чуј то господар на Граово, те он пошљи Ријечку наију дома и по тада стани се описивати са Али-пашом око Граова и вортице на Умац. И то му је мало ко знао, само неколико чојека, као Стеван Перков и Новица Церовић. Али су од мене крили да не знам ништа око шта се Али-паша и господар описују. Господар и Али-паша се тада погодили да се господар макне с војском из Граова и да је Граово Али-пашино и да вортицу развали Али-паша и да дâ Али-паша господару три хиљаде дуката, тојест мацарије, за вотрицу. И на то се помири. Али-паша нареди да се војска миче из Граова. Тако и господар нареди једно јутро да његова војска креће да иде дома. Ја се зачудих што је ово те одоше Црногорци дома, те ја од моје куће крени на Умац, није далеко, једно петнаест минута, мало више. Ја у вортицу господару, каде се наређују да крећу, и почели товарити што је било у вортицу: муницију и што има друго. Ја се зачудих што се ово чини, па запитах господара:

— Господаре, ђе оде ова ваша војска и ову џебану куда товарите? — Уонолико господар:

— Богме, војвода, да ти право кажем, ја се погодих са Али-пашом око Граова. — Утолико ја:

— Како господаре?

— Богме, војвода, Граово оста Али-пашино и да вортицу развали Али-паша. А што се тиче вас Граовљана, да давате хараче Али-паши, и агама трећину са земље. Утолико ја се ударих шакама у главу, па закуках:

— А, господаре, шта учини од овога несретнога племена? — Утоме рече:

— Не бој се, војвода, ја за то мислим. Док је моје куће, никада те нећу заборавити, вашу кућу и остале Граовљане.

— И ту бијаше поп Шћепан. Они пођоше преко Рисна, господар и сва господа, на Цетиње, а ја и поп Шћепан остадосмо кукајући по празној вортици. Јево ти други дан Осман-аге Узуније и носи писмо мене да скупим Граово да вортицу развалим, да учиним најдоњи камен као најгорњи. Ми поручи за Граовљане, те дођи једно 200 људи. Има стара пословица: „Град градио за седам година; дође врјеме развали га за годину дана". А и ми Граовљани градисмо вортицу о нашем трошку, а развали смо је за један дан. Господар око вортице није потрошио но само мајсторе и што је клачина упаљена, а Граово је клак догонило и пржину извадило из Ријеке Граовске и аргате давали.

Господар је кренуо из Граова на 23 септембра 1843. Од године 1843 стајали смо с Турцима у миру до године 1852 и шиљали за толико хараче у Мостар. Али-паша ме толико пута звао да дођем у Мостар, али нијесам тамо ходио ниједном од године 1839. Пошто виђе Али-паша да ја нећу више да му идем у Мостар, те Али-паша пиши циркулу у Дубровник да би ме како добавио у Дубровник, па да ме преда турском конзулу у Дубровник и отоле да ме пошаље у Мостар. То је било године 1845. Циркуо пиши у Котор циркулу да добави војводу Јакова и попа Шћепана и Вука попова, да и' пошље из Котора у Дубровник и то са пандурима. А те године исте бијаше лазарет у Рисан. Граовљани не смијају ићи проз габелу. Била се огласила болес наква у Ерцеговину, па стога учињен лазарет у Рисан. Учинише ко има каква посла у Боку да стои три дана у затвор и да га кале, па трећи дан да иде у пазар, и то да узме биљет да је котомацију остајао у лазарет. То није било само по један чојек да остоји лазарет, но је Аустрија била учињела да нико не иде на пазар од нељеље до нељеље, и то на границу да се народ искупи, па све да и' прате солдати, док и' дођерају у Рисан, па и људе и осталу трговину све уђерај у једну авлију. У ту исту авлију имаше једна кућа те добра. Ту ћаше јадни народ уљести мало у суво, идући из Граова једно два сахата пута. Један зид имаше те Ришљани ћау донијети што је нама потребито те увече узми. Ујутро, око десет сати, затвори авлију, па нас опета прати до на границу. Те исте године у марту мјесецу дође ми писмо од циркула из Котора да дођем у Котор са попом Шћепаном Ковачевићем и са Вуко[м] поповијем Булаићем, у Рисан да остојимо лазарет и — до-

ћемо у Котор поради некве замине(!). Пошто примих писмо, зовнух Вука и попа те им прочитај писмо. Поп Шћепан не мога отићи, јер бијаше слаб, но ми рече: „Јето, нека иде с тобом мој синовац Андрија Симов". Ја и Вук и Андрија пођи у Рисан, те нас примише у лазарет, те ми у једну камару. Донијеше доста дрва те наложи ватру у једну оџаклију и донеси да имамо јести и пити, али ми све шиљемо наше новце. Пошто је циркуо чуо у Котор, да смо дошли у лазарет, нареди сердару Водобићу, кои је ту био комесар у Рисан тога пута: „Трећи дан када изађи из лазарета повежи и' па и' доведи у Котор да и' пошљемо у Дубровник". Пошто Водобић разуми да ће влада аустринска да и' преда Турској, тешко му је жао било мога оца, те исти Водобић кажи Мићу Ћатовићу навјеру што ће се учинити од војводе Јакова и реци „Зовни га ноћас по ноћи неће ли како прескочити преко авлије, па нека бјежи у Граово". Мићо поноћи донеси стубе велике и прислони уз авлију и зовни војводу и кажи му да бјежи, ако море, е ће сјутра свезани поћи у Дубровник. Пошто то разуми њих троица, изпењи се на врх авлије. Одонуде Мићо прислонио стубе, те они сађи, а коњи су им остали у авлију, те они побјегни исту ноћ. Ту ноћ бијаше велика киша. И дођоше у свануће у кућу нашу у Граово. Сјутри дан глас проз Рисан: „Утекао војвода из лазарета".

Ово до сада што сам за мога оца записао и за остале Граовљане, све сам то очима видио и упантио сам. Нијесам видио када се разговарао са Али-пашом и покојнијем владиком, но ми је он покојник причао и покојни поп Шћепан. А за покојнога ђеда што сам записао, све сам чуо од мога оца и старије људи, кои добро знаду мога ђеда и кои су ш њиме дружили.

III. ПОГИБИЈА ВОЈВОДЕ ЈАКОВА И ДОГАЂАЈИ 1853

ОВО ЈЕ САДА РАЗУРА ГРАОВСКА КОЈА ЈЕ БИЛА 1853

Године 1852 дође покојни књаз Данило из Русије, те га је поставио покојни цар Никола за књаза црногорскога. И дође на Цетиње из Русије 20 јулија, те мој отац пође на Цетиње су четрдес Граовљана. Али су тада били Граовљани! Имали су на себе лијепо одело. Покојни књаз Данило примио је лијепо Граовљане. Тога пута донесе моме оцу крст из Русије свете Ане и прстен на руку од злата и даде му медаљу од злата образ Милоша Обилића. И донесе крст свете Ане Стевану покојноме Вукотићу и Перу Томову Петровићу. Зовну мога оца и остале Граовљане и међу њима рече:

— Војвода и остали Граовљани, је ли ви мило да ви кажем лијеп глас? — Уонолико завикаше:

— Јест, господару.

— Ви сте Граовљани од данас мои и више Турцима не дајте ништа посада, но те хараче, војвода, што купите од племена, пошљите и' мене на Цетиње. — У томе приступише му руци и пођоше весело дома. Исте хараче покупише Гр овљани и понесе и' мој отац и поп Шћепан 8 септембра, те предај своме господару на Цетиње. То чуј влада турска у Мостару и пиши моме оцу да хараче преда Мамуту Кинковићу, кои стајаше на кулу у Бањане. Граовљани отпиши у Мостар да хараче не даду више ни агама са земље ништа, ни да ће више цара признавати. То већ Турска разумље и подаи Корјенићи мазаре влади турској, да им Граовљани не даду ништа са њиховиг земаља.

Почеше Граовљани сјећи Турке и доносити главе своме господару. Дервиш-паша изађи с војском на Гацко у мјесецу новембру. Исти Ћулек, кои је био бимбаша на свијема пан-

дурима, крени са једно 200 Арнаута преко Дуге да пређе у Нишиће. У исто то вријеме поп Лука био је су неколико Црногораца у Дугу, да гледа куда ће окренути с војском Дервиш-паша. Дође му глас из Гацка од војводе попа Богдана Зимоњића: „Попе Лука, нека ти је на знање, јето бимбаше Ђулек-бега су неколико Арнаута сјутра низ Дугу да пређе у Нишиће, но ако мореш, чекај га у Дугу те му удри". То разумље поп Лука, те га дочекај у Дугу и удри му. Али млого није било Црногораца. Они се ш њиме побиј у Дугу и посијеци једно 40 Арнаута и истога Ђулек-бега, кои је гонио нешто таина и цебане. Све му узми и њега посијеци и двије му жене зароби и поведи и' до у границу господареву. Отоле жене пушти и пошљи и' у Нишиће. Ђулек-бегове жене имале су доста и новаца и другије ствари, али поп Лука ништа им узео није тога пута. То чуј Турска, да погину Ђулек-бег и да га посијекоше Црногорци. То је било године 1852. Мало потље тога удари књаз црногорски на Жабљак и објави рат Турској и потеже турску војску на себе.

Дервиш-паша виђи да Граовљани неће да долазе. Заповиди владици мостарскоме да пише моме оцу у Граово да се не бои ништа. Јево ти пред божић на пешест дана ће иде из Мостара од стране владичине један ђакон и ш њиме два попа и игуман Теодосије из Косијерева. И носе писмо од владике и од Дервиш-паше у које пише владика моме оцу и свему народу христијанскоме, да пођу на Гацко главари граовски да приступе Дервиш-паши и да војску не шиље на Граово. И у писмо дава Дервиш-паша вјеру, да се ништа не боје. Владика пише: „Пођите тако били благословени. Ако пошли бог ви дао свако благодатије и вашој ђеци и стоци. И да ви бог да из вашије земаља, што год на њу сијали све ви родило. Ако не пошли били анатеми и овога свијета и онога, ви и ваша породица". Пошто му прочитах ја исти писмо моме покојноме оцу, мој се отац ражљути на писмо, па уонолико: „Лијепо благосиља они Грк, те се тобош зове владика, ако не пођем да пољубим руку Дервиш-паши. Оно кад овако пише мене и Граовљанима, на њему нема више архијерејства но на овоме моме монку те ме слуша. Оно није прави владика. Ко то зна која је вјера? А ти, Теодосије, што је тебе ћело амо да идеш? Јеси ли могао у манастир стајати и гледати ону цркву што смо ти дали ми Граовљани и Бањани и остали Срби, но си и ти дошао да ме зовеш да ме пре-

даш Дервиш-паши! Ти и владика ка' бисте ме довели Дервиш-паши да му руку пољубим, ви бисте се онда изашли на виши чин, као бимбаша, владика може бити да би изашао пашом. Добро ми вјерују, калуђере, да могу с овије што су дошли из Мостара, части ми, ти у кућу не би заноћио". Утолико завика: „Дајте да вечерамо!" Донијеше те вечераше. Ту се разговараше сву драгу готово ноћ. Пошто свану пише каве, па отоле пођоше и понијеше писмо од мога оца Дервиш-паши у Гацко. „Што ми пишете да ви дођем тамо, да војску не потежем на себе, ја ти тамо доћи нећу чисто, а ти ходи ку' си наумио". Стајало је у писмо.

Пошто паши дође писмо он ти с војском крену пут Бањана, али су били пошли главари бањски паши у Гацко. Не би неколико дана, каде јево трчи једно мунче из Бањана и носи писмо од Ђока Радова Миљанића, зета мога оца. И пише да је војска кренула из Гацка и да ће сјутра на Бањане доћи. И то писмо дође на сами божић ујутру. И ту бијаше сердар Андрија Перовић из Цуца. Утолико рече мој отац сердару:

— Сердаре, јево ја ћу данас поћи с Граовљанима пут Бањана, да вићу ка' ће војска пут Граова, но ћу ти писати упута, па изаћи с Цуцима у ове горе граовске нека се види да има војске. Ја ћу се ође затворити су неколико ове наше мунчади у кућу и у пећину, а ти се мореш сваки дан бити и дочекивати им таин те им узимати. И ту би им било доста штете. — Утолико Андрија рече моме оцу:

— Престани, Јакове! У што си се завезао и у кога се уздаш, но хајде, те се предај Турцима, е ако имало крену Турци из Граова пут Цуца, ја ћу им се предати. — Утолико мој отац срдито рече:

— Ко да се предава, орјате цуцки!? А да се нијеси ожењио од куће Петровића, ти би копао проз оне рупе будаком као ти и отац те копа. — Утолико бијају на вучак па се поиђаше један на другога. Пође Андрија пут Цуца, а покојни отац пође с Граовљанима на границу од Бањана, на Ријечане. Војска турска учинила око у Бањане у Велимље. Од Велимља нема до Ријечана два ипо сата. Пошто виђоше Граовљани да ће војска на Граово, послаше да бјежи робље пут Аустрије. Ту на Ријечане наиђосмо су једно 250 Граовљана. Сјутри дан јево ти војске с Велимља и дође пополне на Ријe-

чане. Ту има доста воде, а доста сијена, а војска ћера из Бањана доста таина живога. Пошто виђоше Турци барјаке наше по једноме брду, одвој се неколико војске те се с нама побише. И дигоше нас те нас гонише до врх Плетене Пандурице. Отоле се Турци поврати натраг и ми се за њима поврати око једно 100 људи. Гони Турке таман до логора турскога до первога мрака и отми турскије седленика низ једну тврђу, једно више од тридес, и посијеци глава турскије шес. Отоле се ми врати у Граово.

И пиши упута мој отац књазу на Цетиње: „Господаре, јево Турци на Граово, а ви ме, господаре, издадосте!“ Господар њему одговара: „Војвода Јакове, јево Турци одовуде су три банде на Црну Гору. Ето тамо Цуца, помоћ ће ви, но се, војвода, не затварај у пећину, но се измакни. Ако Цетиње не начини Граово, Граово неће Цетиње“. Писмо дође моме оцу, и виђе шта господар пише, па ми запријети да не кажујем никоме. „Ако упитају, кажи да ће доћи помоћ од Црне Горе“. Војска турска дође на Граовац, више Поља Граовскога. Наша породица све што је имала свога имућа изван живота, све смо у пећину унијели и још имуће једно тридесет фамиља. И мои се рођаци и стричеви с моијем оцем затворили. Виђе мој отац е се пропада, па ми рече насамо:

— Анто, ујутру ће оће Турци осванути, но никоме не кажуј да ћеш бјежати, па пошто се добро умрачи бјежи пут Аустрије, да се не ископа сасвијем наша кућа. — Утоме ја рекох:

— С којием бих образом ја оставио оће моје рођаке и стричеве и тебе старог, па да ми реку остали Граовљани: „Да си ваљао не би своју браћу оставио у пећину!“ Јопета ме закуми и он и мајка да бјежим.

— Кумили, не кумили, бога ми нећу излазити одовле! Ута исти разговор ево шиље по ноћи гувернатор Мамула из Котора да се не затвара у пећину но да бјежи к њему у Котор, али никако неће да изађе.

Пошто свану, имаше три сата дневи, јево ти војске низ Граово и учини логор код Умца. Посла Дервиш-паша Мамута Кинковића да излазимо из пећине, да се не боимо ништа животу. Одговори мој отац Мамуту: „Кажи Дервиш-па[illegible] нећу излазити слободно“. Пошто разумље да неће излазити, нареди топове, те стадоше гађати нашу кућу. Перви дан

пукло је на нашу кућу топова седамдесет и пет, али мало ће могаше кућу пробити. За три дана преносили су топове на сваку банду те гађали. За четири дана што бисмо у затвору, није пушке не чусмо око Поља Граова да заметнуше боја с Турцима! Знали смо да су се смели Граовљани око робља и стоке, но се надасмо да ће доћи једно 600 Цуца да изметну барем по пушку и да и' Турци виде по онијем брдима. До један дан, кад ћемо ми изаћи из пећине, побише се Граовљани у Церово Ждријело с Турцима. Ту су посјекли Граовљани једно двадес глава турскије и погини ту два Ковачевића. Пошто виђи Дервиш-паша да се нећемо предати никако, нареди на два сата пополне те удари башибозлук, то јест ерцеговачки Турци и Арнаути, на кулу покојнога брата мога оца. Ш њиме је било затворено четрнаест другова. А на кућу нашу удари низам. Кидисаше, не узмичу, докле дођоше до зида од куће, али се опета мало повратише. Они те су ударили на кућу Живкову, све вичу: „Предај се Живко“. И познавамо корјениће по збору. Није од наше куће једно непуно сто крока. Ута исти мах запали се кућа. Ми гледамо проз мазгале ка' ће побјећи к нама у пећину, како смо се договорили кад им биде невоља да бјеже к нама у пећину. Кућа изгорје, а из куће нико не побјеже. Утоме сви промислисмо да се предаше Турцима. Онда Турци на кућу нашу довукоше велике бале сламе и сијена и све предасе скупа гоне и то у сами мрак. Проз мазгале од куће не може се ништа виђети. Наша кућа бијаше покривена штицом стрижевом. На сред куће наше бијаше учињена једна диванана и она покривена штицом. Иста штица састављена с кућом навише. Диванана бијаше висока од земље два боја. Ону сламу и сијено доћераше код диванане, па запалише. Увати ватра диванану а од диванане привати кућа навише. Штица сува привати као лучевина. Пошто се кућа запали, ми онда побјегосмо у пећину. Мој покојни отац поради виђела у пећину унио толико товара луча, па проз пећину наложисмо, а Турци приниједше сијено по' волат, а волат се држи са вратима од пећине. Турци издвора по волат сву драгу ноћ мећи сијено, а дим сувише у пећину! Из ове наше пећине љети вазда бије студен вјетар и љети се не може пред њу стати, а зими никада вјетра из ње нема. Ми у њу уљегосмо и рањенике унијели. Они кои су погинули изгорјеше у кућу. За четири дана и четири ноћи не спавали, поцрњели од праха

од пушака. Увати дим за очи свакога. Не знаде ће кои иде-стаде јека од рањеника и од осталије. Сваки се уватио руком за очи. Не зна ће је кои. Врата од пећине осташе сама. Вичем покојноме Вуку попову: „Вуче, осташе врата од пећине сама; са' ће нас оће поклати". Ја и Вук пођи на врата, метни неколико камења предасе и стани метати из пушака. Али не да дим очи отворити, но како међу сијено под волат, па сни дим улази у пећину, а наложило се толико ватара у пећину па се не види ништа. Покојни Вук не мога за млого да стои но се поврати доље у пећину. Ја сам остадок. Ту сам сву ноћ сам стајао на вратима. Пошто свану дозивају корјенићки Турци, по имену Бего Алин Шеовић. Озивам се ја. Он ме пита:

— Кои си ти? — Ја му одговарам:

— Јево Анто. — У томе дође покојни Вук, па се стаде с' Бегом разговарати. Бего виче:

— Вуче, реците Јакову, нека излази из пећине на божу вјеру. Нека се не бои ништа. Ево му брата Живка међу нама и Граовљани су се остали предали, божа му вјера. И заробили су Мирка Петровића под Острог. Он ту никако не море остати. — Све ово каже Вук моме оцу. Иста остала дружина виче:

— Војвода, дај да излазимо, када су Живка с дружином приватили. Ево четири дана се бисмо из пећине, па нама неби никакве помоћи, што су ти обећали Црногорци. — Утоме покојни отац рече:

— Оће ли ми Дервиш-паша послати писмо његово да нама неће ништа учинити, па ћемо изаћи свиколици. — Покојни Вук све каже Бегу шта војвода збори. Турци вичу: „Нека пошаље Војвода два отоле да пођу Дервиш-паши на Умац, па ако да бурунтију да се не боје животу ништа, ако-ли не да, божја му вјера јопет ћемо оба довести да ви дођу у пећину. Покојни отац пошљи свога зета Ђока Радова из Бањана кои се с нама затворио и свога једнога синовца Јована Радова, те они пођи паши и кажи. Не би неколико ево ти и' ће иду оба и све кажу шта им је паша рекао и дају писмо моме оцу. Ја прочитах писмо. Писмо изговара да му је слободно да се не бои. Паша пише ако му је воља да ће му допуштити да иде куде хоће. И питамо: „Виђасте ли Живка и дружину му!" — Они кажу да их нијесу виђали, али су

им каживали да су под чадорима. Утоме ја рекох: „Богами се боим преварит ће Дервиш-паша". Али се свакоме додијала мука. Почеше да излазе. а узех писмо пашино при себе. Имадијах тридесет и пет мацарија узлато те то узех. И узех диплому мога оца те му је дошла са крстом. И метнух све у један ћемер, па га опасах испод кошуље. Ордене мога оца: медаљу и крст и прстен од злата оставиг. Мислио сам, ако ме не посијеку, но ће пођосмо у свијет, дако поможе ово писмо из Русије. Утоме изађосмо сви и изнијесмо рањенике. Ја најпотоњи изађох пред пећину. Како кои излази не море сунце да погледа, но се сваки држи за очи. Све се Ерцеговци-Турци начетили кои ће прије кога посјећи. Уколико ја изађох, дог ево ти једнога официра турскога па ме увати за руку и поведе. Утоме промислих да оће да ме сијеку. Утоме завика Бего Алин:

— Хајде Анто, с тијем мулазимом да речеш Живку да излази из оне пећине. Утоме се зачудик, па не вјерујем ништа, но пођох ш њиме. Онамо кућа изгорјела. Вију нема ништа. Он ме наводи на једну малу пећину и каже ми један Турчин: „Ту су утекли". И јево ти једнога бимбаше ће носи око десет ока праха и носи миљће да тисне доље у јаму да и' изгори, те га ја моли да не тура, јер ће они изаћи. Ја и' зовни: „Излазите, али сви погорјесте. Оће да ви туре прах да вас лагумају". Утолико изађоше свиколици до једнога. Он бијаше изгорио. Ту није било пећине да је ико знао, но је била при земљи мала припећница и ту покојни стриц Живко мало сволтао и начинио врата, те је ту метао своје потребе. Ту су сви утекли како се кућа запалила. Она је била на два тавана. Пошто се слегла кућа, они се волат угриј и стани су мучити. Један је био најкрадњи до краја, па од муке стао копати земљу. Утолико му се укажи јама доље и кажи оној осталој дружини: „Ево се амо указала јама". Они уневиђелици прокопај како се могу увући и тури камен доље да виде колико је дубока, и види да нема више од једнога боја дубоко, те они један за другијем сви уљези. Један је изгорио ту ће су били утекли. Пошто они изађоше поведоше нас у војску. Мене и стрица ми и још четири уведоше под један чадор. Мене упута поведи Дервиш-паши. Пита ме паша:

— Ће су твога оца ордени? — Ја му одговорим:

— Остали су у пећину. Они мене поведи у пећину, каде пуна пећина војске и износе ствари из пећине. — Ја на скрињу мога оца, кад је развалили те све из ње однијели, а остали ордењи, те их ја крijући узми и метни у њедра. Покажем онијема: „Ође су били мога оца ордењи, па и' је неко понио". И умије један нашки, те они мене поведи Дервиш-паши. И они кажу да нијесу ништа нашли, те они мене опета поведи у пећину да тражим. Ми у пећину тражи овамо, онамо; што нема нема, те изведоше ме из пећине, па ме добро свезаше, па поведоше. Када бисмо близу табора, онда ме пребраше свега и надоше диплому и паре те сам имао при себе, па узеше, а мене одведоше под чадор ђе ми је био стриц. Не водише ме Дервиш-паши. Ту сам био код стрица дана осам, али нас помало везау. Не бијаше толике муке. Једну ноћ око поноћи бијаху поспали, кад ево ти низами, па ме пробудише, па ме добро свезаше. Изведоше ме пред чадор. Онда помислих ође да ме сијеку. Ту се алалих с покојнијем стрицем. Отоле ме поведоше проз чадорје и носе свијећу. Доведоше ме под један чадор. Отворише чадор, каде под чадор покојни мој отац сједи сам. Није свезан. Ту ме уведоше и оставише ме код покојнога мога оца, али ни једнога не вежу. Страже стоје око чадора, а једнога му дали низама, ге ш њиме сједи под чадор и нашки збори. И доносе му ручку и вечери лијепо јело: меса и ориза и дали му један страмац и јорган. Има пића доста. Шиљу из Аустрије Срби. Не сметају доносити ко коме ође и доносау често. Нико не бијаше млого гладан.

Један дан јево ти четири низама те ме поведоше код Дервиш-паше и сједи код њега Мамут Кинковић те му томачи. Пита Дервиш-паша:

— Умијеш ли књигу прочитати? — Утоме помислих да речем не умијем, али знам да ће му Кинковић казати да умијем. И казах да умијем. Пита ме ђе сам учио. Ја кажем:

— У њемачку земљу. — Утолико Кинковић:

— Чему лажеш, Анто? А нијеси но на Цетиње! — Утолико ми даде паша да му прочитам једно писмо, које пише Раде Савов Кривокапић из Цуца и сердар Андрија Перовић. Овако писмо изговара: „Дервиш-паши, царскоме већилу кои иде и царске земље обилази. И чули смо да сте примили војводу Јакова и његову дружину, кои су пушку окренули на честитога цара. Молимо вас, ту има једно монче. Никола

Лисов, из нашега мјеста, кои је био у пећину с војводом Јаковом. То је монче војвода силом затворио са собом у пећину, но вас молимо да га нама пуштите. Ако узмислите ићи напријед, ми на вас пушке окретати нећемо. Утолико мене Мамут:

— Видиш Анто, како Црногорци пишу, да ако честити паша крене напријед, да неће на њега пушке опалити, а твој отац кои је царска раја била вазде, па окрену пушку на цара. — Уто ја рекох:

— Вићу, Мамуте. — Утолико ево ти једнога Цуце и носи писмо од Стевана Перовића из Цуца, сина сердара Андрије, те га је исте године поставио покојни књаз Данило да је сенат. Он води два солдата турска, које су били уватили Граовљани и довели иг истоме Стевану у Трешњево, не би ли кога, роба које је заробио Дервиш-паша, за њих извадили из робства. И питао је Стеван:

— Куд ми водите, Граовљани, ова два Турчина?

— Водимо ти, господаре Стеване, не би ли кога роба за њи извадио, које је заробио Дервиш-паша. — Утолико Стеван:

— О, тога, Граовљани, нема због, но и' ваља послати у Граово. — У томе они одговори:

– Да смо знали како ће бити, ми бисмо и' посјекли. Утоме Мамут:

— Ево видиш Анто, што су људи! Како Црногорци врћу Турке које су Граовљани довели, а ти, Анто, царска си раја, па си ономадне посјекао Турчина. — Утоме ме поведоше код оца под чадор. Пита ме отац:

— Шта те зва Дервиш-паша? — Ја му све казивам како сам читао писмо од сердара Андрије и Рада Савова, те моле Дервиш-пашу да им пушти Николу Лисова и пишу да си га ти силом уставио да се затвори са тобом. И кажем му како је послао Стеван два Турчина Дервиш-паши, које су му били довели Граовљани не би ли одовле кога роба откупили. Утоме покојни отац уздану, па рече толико: „А нека и' богу одговарали и своме господару".

Сјутри дан зове паша мене и њега, те ми пред чадор. Ту се преклони. Сједи Мамут Кинковић код њега под чадор. Виче Мамут:

— Јакове, кога ћемо узети од ове твоје дружине, да га паша пошаље у Њемачку да понесе писмо, да дођу Граов-

љани да се предаду честитоме паши, па да се одовле војска миче? — Виче мој отац:

— Коме паша заповиди, та ће и поћи.

— Оћемо ли послати твога зета Ђока Радова из Бањана, те се стобом био затворио? — Виче мој отац:

— Морете и њега послати. — Каже паши турски Мамут. Паша упута посла за Ђока. Јево ти ђе га воде. Пита га Мамут:

— Ђоко да пођеш у Њемачку. Заповиједа паша да зовеш Граовљане, да дође неколико људи да се преклоне Дервиш-паши и да ће упута мицати војску из Граова и да дођете упута амо. Ако не дођеш, твој ће таст за тебе одговарати. — Ђоко рече:

— Ја ћу поћи и јопета доћи, да кажем или ће доћи или неће. Паша нареди да га испрате до страже турске и да пређе слободно. И потеже паша и даде му седам дуката. Отоле он поћи, а ми пођосмо са стражом под чадор. Ту исту ноћ бјеше велико вријеме и немаше мјесеца, па побјегоше два Граовљанина испод чадора и утекоше. — Ђоко сјутри дан не дође, те мене другу ноћ преведи код покојнога Вука попова под чадор. Код њега и' бијаше још четири, те нас увече повезаше све у конопе: руке наопако а што боље стегли. По сву драгу ноћ мучи се у конопе. Кад нас ујутро дријеше не моремо прсте да савијемо. Ту нас је у Граово умрло на муке осам и мој стриц Живко.

Стајали смо у Граово свезани отка су нас примили до 14 фебруара. Тада крену војска и топови. Велики бијаше снијег. Чисто бијаше на Граовац бој чојечки. Ту смо ноћили на снијегу без никаква покрива, а удари велика киша. Ту смо ноћили три ноћи. Отоле нас поведоше пут Клобука. Мој један рођак нешто бијаше рђав, те га ту посјекоше. Ка' нас доведоше у Клобук, метнуше нас у једну избу под стражом. И ту смо били четири дана. Ту су нас највише мучили. Каде кренусмо у мене бијау нови опанци. Послао ми и' бијаше један из Аустрије. То ми и' јутро узеше; остах у чарапе. С нама бијаше један солдат у затвор те бјеше побјегао из Арбаније, али бјеше у наше хаљине, па га нико не познаваше. Нашки лијепо збори, па ми каже насамо: „Чуо сам ђе се ови солдати разговарају да је наредио Дервиш-паша да посијеку војводу Јакова". Уто нас поведоше све свезане једног

за другог у конопе. Пошто нас изведоше из града једно по сата, ту ми оца посјекоше. И ту познадох једнога Корјенића па га закумуг богом да рече попу Ристу Кујачићу да га укопа. Поп га је укопао код Аранђеловске цркве.

Та дан нас поведоше до на Арсланагића Мост. Ту има десет-петнаес кућа турскије и ту ноћисмо у једну избу ђе говеда леже. И та дан и ту ноћ ништа не једосмо. Отоле нас поведоше у Требиње. Нема више но два сата од Арсланагића Моста до Требиња. Доведоше нас у Требиње и метнуше нас у једну при земљи одају, али није сасвијем ружна. Конопе макоше с нас. И чувају (нас) солдати и донијеше нама љеба те доста. Ту ноћисмо. Само мене метнуше у гвожђа, заједно са покојнијем Вуком поповијем. Сјутри дан мене шапће они Турчин што је с нама: „Чини ми се на Турцима да ће Вука посјећи". Сјутри дан вече, око поноћи, ево ти низама па Вука отворише од мене из гвожђа, па га некуд поведоше. Гори свијећа међу нама, а стража стои на врата. У једно доба јево ђе га носе, па га донијеше код мене, па га опета са млом затворише, колико да је од своје умро. Пошто свану она стража каже турски да је један у тавници умро. Јево ти једнога мулазима са неколико ришћанина да га понесу. Дође ш њима игуман из Косјерова, па уђезе међу нама и донесе на једну плочу ватре, те метни тамјана, те нас окади и донесе нама један талијер љеба. Понијеше покојнога Вука и тамо га укопаше. Другу ноћ тако исто поведоше Николу Лисова, те га удавише па га опета донијеше међу нама, колико да је од своје умро. У Требиње бисмо шес дана и ту нама један још умрије.

Отоле нас поведоше свезане. И крену с нама једно по табора низама, те на конак у Жабицу, близу Љубиња, те ту ноћи. Дај нама помало сјерчана љеба. Ујутро поведоше нас. Али један наш друг не могаше да иде, те га ту притуци и закопај га у једну гомилу. Отоле нас поведоше и дођосмо у варош Љубиње. Ту мало починусмо и дадоше нама и ту сјерчана љеба, те једосмо, па нас отоле поведоше и дођосмо рано у Столац. Изведоше нас горје у град у једну одају, те лијепу, сву изнутра бојадисану. Тоје било на саме бијеле покладе. Ту, у Стоцу, стајау неке Бјелице из Црне Горе. Име једноме бијаше Станоје. Они су стајали прије тога код мога покојнога оца. И носе нама ориза на пилав и приганица и доста вина и ракије. Пита Станоје:

— Је ли оће син војводе Јакова? — Они ме кажују, па се са млом пољуби, па заплака као мало дијете. Питам ја њега:

— Бога ти, кои си ти по имену? — Он виче:

— За ме, Анто не познаваш? Ја сам Станоје Бјелица, кои сам код твога оца становао. Твој ми је отац доста ваљао, ваљало му на они свијет. — Ми се ту ш њиме разговарај сву ноћ. Доста јести и пити, повезани нијесмо. Мислимо неће нас даље одовле водити. При злу нашему оће није ружно. Кад би смо све оће стајали док би нас подавили! Ујутро пошто огрије сунце јево ти солдата. Отоле нас поведоше, али не вежу но идемо лагано. Други нас јузбаша прати, а они оста у Стоцу. Отоле све лагано све почивајући, нагона нема, докле нас доведоше у мостарску тавницу. Донијеше мене нова гвожђа те су ковали за мога покојнога оца, када су чули да је уваћен, те ме закључај. У гвожђима бијаше ока седамлаест, а на остале метнуше мала гвожђа. Ми уз једне скале те у једну одају каде ту бањски главари и пивски и дробњачки. На одају имаду два-три прозора. Мислим при јаду када ме доведоше код њих да се барем разговарамо! Утолико јево ти једнога па подиже један калпак, те ми сви низ једне стубе сађи доље и уније свијећу па јопета заклопише.

У гу тавницу све бијау кости од људи. Прозора нема никаква. Велики глиб у њу и смрад. Турише нама мало љеба и воде доље под волат. Што реку: „Богу дај душе, а бог је неће". Ће лежимо, ту све чинимо. Јево ти трећи дан онога те је најстари на тавницу. Сађе доље, и то бијаше Арнаут, зовијаше се Асан Чауш именом. Ми га ту кумимо и моли неће ли мало прозора отворити да се само види, и да се ови јади очисте и да излазимо ће друго поради себе. Он нама рече: „Радићу код паше да ви се мало види". Отоле поће. Јево ти га други дан, води једнога мајстора и три-четири накве сјеромаке те тавницу очисти. Изнијеше они глиб из тавнице и проби нама прозор један мали. Удари веријаде на прозор. Нареди стражару ће ћемо излазити поради себе. При злу како нам бјеше, учини нам добро. Али ништа немамо за што купити. Бањани и Дробњаци имаду пара па добављају, те пецијају каву више нас. И пиће и дувана добављају. Не сметају им купити, а зајмљаваше им владика мостарски и трговци мостарски, а нама нико ништа. Не могу нас Дробњаци и Пивљани и исти Бањани видети колико ђавола, но нас

куну: „Све нам је ово с вас Граовљани и с војводе Јакова. О његовој души".

Ја моли онога од тавнице да одем у нећељу у цркву, те ми допуштише, те мене поведи у нећељу у цркву с гвожђима. Ја у цркву те престој летурђију. Пошто изађи из цркве, замоли оне кои ме чувају да одем код владике, те ме они поведи код њега. Приступи му у одају те метаниши пред њим са гвожђима, те га пољуби у руку. Сједи код владике Милован Карапић из Дробњака и Новица Маловић. Бијају дошли из тавнице код владике. Питај владика:

— Ко је ово? — Они му кажу:

— Ово је син војводе Јакова из Граова. — Мене каже владика:

— Како ти је име?

— Име ми је Анто.

— Знаш ли, Анто, када ја дођох у кућу вашу да купим милостињу, па твој отац рече онијема вашијема поповима да ми не даду ништа. Исти они ваш прото рече: „Нијеси ми ти мој архијерej, но владика на Цетињу".

— Знам, господине.

— Па, Анто, ка' сам му скоро шиљао писмо по моме ћакону да се преда Дервиш-паши, па ми твој отац одговори: „Па ја да се склоним на владичино писмо да идем да му руку пољубим. То није прави владика. Ја га добро познавам". Утолико ја рекох:

— Господине, ја у томе нијесам ништа крив што сте се ви и мој отац прегонили, но сам ја дошао к вама да ми помогнете да ми се ова велика гвожђа макну с мојие нога, а друга лакша нека метну. Има нас у тавници још живије петнаест, да би сте нам штогоћ позајмили, као другијема што зајмате, па ако будемо живи и платићемо, защто помријесмо о глади. О ономе што нама дају не моремо живјети. — Утоме ми одговори:

— Немаш се защто молити. Ја дати не могу, нити ћу се молити да ти скину гвожђа. — Утоме ми рече Новица Маловић:

— Анто, нико ти није крив, но криви мртва оца! — Утоме ја изађох из одаје што реку: „Узек црну капу у лијеву руку!" Отоле пандури са млом пут тавнице, а тавница је таман код Неретве. Каде пуштали оне остале па сједе код воде и накве несретне аљине перу. Питају:

— Оће ли ти скинути гвожђа? Шта рече владика? И оће ли нама што зајмити, као овијема другијема? — Ја кажем:

— Не ђаводнио, ни зајмити ни скинути гвожђа — па сједох код воде и стадох се умивати. Утолико ево ти једнога Турчина, па пита:

— Је ли овђе син војводе Јакова? — Они ме кажују:

— То је син војводин. — Утолико запита:

— Како си, Анто? — Ја одговорим:

— Ево видиш како сам.

— Зар ме не познаваш, Анто?

— Не ја. Окле познавам!

— Ја сам Биједић из Корјенића. Доста сам у твоју кућу изио соли и љеба с твоијем оцем. — Ја зборим:

— Може бити. — Пита ме:

— Имаш ли што да арчиш у тавницу? — Ја одговарам:

— Немој се Турчине, ругати! Али ти је запало па можеш! —

— Не ругам турске ми вјере! — Утолико пође. Кад јево га домало и дава ми талијера дванаест. „На ти ово, Анто, па ако бидеш жив и платићеш. Ако ли не будеш, да су ти просте овога и онога свијета. Ја новце узех, а он пође. Утоме нас поведоше у тавницу. Пошто уљегосмо упута посласмо за дуван и два-три мала чибука и три-четири земљане симсије и за мало ракије, те се упута мало разговори. Тако стајасмо до 25 марча.

Ево ти једно јутро онога истога Шабана Чауша са пандурима, па ме зове да изадем горје на калпак, те ја уз једне скале те изађи горје пред њиме. Завика те ми скинуше гвожђа. Рече: „Хајде са млом, зове те паша". Утоме промислих: ово ме воде да ме објесе, али туре у Неретву, те ја ш њиме, те пред пашом. Бијаше нови дошао паша. Пита терџоман:

— Јеси ли ти син Јаковов?

— Јесам.

— Ево ти је дошло од честитога нашега цара да идете дома, ти и остали кои су с тобом у тавницу. — Ја промислих ово ме нешто куша паша што ћу рећи. Уонолико рекох ја:

— Немам куде ићи у Граово. Што сам имао све ми је Дервиш-паша узео са његовом војском. Немам куде ићи, но јако на голу подину. — Утолико терџеман:

— Имаш куде у здравље царево. Честити паша заповиједа да идеш. Ти ћеш онје јопета добро бити, само немој бити рђав чојек као ти отац. — Утолико ме поведоше у другу одају, те пописа колико нас има свакоме име и презиме, па нас поведоше у тавницу. Ја све кажи што је и како је. Исти чауш нареди да излазимо из тавнице, али два не могу да изађу. Уто наредише носила те ону двојицу на носила изнијеше, те нас уведоше у један хан, у једну одају, босе и голе. Утоме почеше Срби мостарски долазити и понешто доносити, те нас преобукоше и оно све с нас турише.

Сјутри дан јево ти једнога Србина мостарскога и зовну ме у његову кућу да ме почасти. И све ми каже како се Турци корјенички и требињски договарају: „Валај нека не мисли Анто да ће доћи жив у Граово. Трсићемо га као му оца". Утолико ја му рекох:

— А куда ћемо ићи у Граово но куда смо и дошли? — Он мене виче:

— Хајде у консула аустринскога,[5] па га моли да идете на Метковиће, па ће те од доље вапором аустринскијем у Боку Которску. — Ја му кажем:

— Ја не знам ђе стои консуо аустрински. — Он мене виче:

— Хајде са млом. — Ја ш њиме пођи код консула. Пита консуо лијепо нашки онога кои је с нама дошао:

— Ко ти је ово? — Он му све каже ко сам и окле сам.

— Па што је дошао код мене? — Ови Србин каже:

— Дошао је, господине, богу и вама. Њима је паша допуштио да иду дома и да им да пратиоце турске, да и' прате до Граова, а он каже да не смије ш њима ићи, е ће га ђе удавити, као му и оца и другије млого, па ће рећи да је своје воље умро. Он те моли да одете код паше, да паша допушти да иду на Метковиће, па ће отоле вашом земљом на свој вилајет. — Утолико он рече да ће за то радити код паше, но нека дође сјутра. Отоле ми пођосмо ђе су они остали. Сјутри дан опета идем са својом мајком у консула. Питамо је ли дома. Кажу да није, ама ће доћи брзо „но сјете оће докле дође", те ја и мајка уљези у одају његову. Дочека нас његова жена, па нама начини мјесто. И пита ми мајку:

— Је ли ово син твој?

— Јест, госпођо.

— А имаш ли још кога?

— Немам ни једнога. — Али збори лијепо нашки. Све јој мајка моја каже што је и како је и како су нас Турци мучили и ђе су јој домаћина посјекли и друге остале.

— Но, госпођо, моли свога домаћина да нас не шиљу куда смо дошли, е ми син жив долазити неће на оне изгорелине у Граово. — Утолико ево ти консула и каже да неморе ништа учинити, но да идемо куда смо и дошли. Утолико моја мајка паде пред њим:

— Нећу, господине, никада да иде у Граово куда смо дошли, но смо воли оће сви самријети но ићи куда смо дошли. — Утолико жена ш њиме замлого зборашe талијански, али му срдито збори. Утолико консуо мене запита ђе су ми оца посјекли? Он записа оца, па Вука попова и Николу Лисова и још млоге, па и' свије пописа, па отоле упута поће у паше. Ми ту сједи. Донесе му госпоћа каве и ракије. Ту се мајка ш њоме разговара. Утолико ево ти консула и весео: „Јево, баба, да ти уватим муштулук! Допуштено је да идете на Метковиће". Утолико приступи мајка и ја руци му, али се недаде пољубит. Ми отале поћи ће су они остали, те им кажи да ћемо на Метковиће. Ту се обеселише. Та исти дан умријеше нама два: мој исти један рођак и један Булајић. Сјутри дан ево ти монка консулова и каже да ћемо до мало кренути, те ја и мајка ми, те у консула да му благодаримо. Приступи му и благодари му. Утолико потеже и даде ми мајци двадесет фјорина. Утолико ја му рекох:

— Нешто биг вас молио, господине, а не смијем. — Одговара:

— Збори!

— Бог и ви учинисте нама добро које ћу ви вазда благодарити, докле бидем жив. Ми ви не моремо измирити, но нека ви бог измири и свој цар. Молим да би сте с нама послали овога вашега монка до на Метковиће да нас испрати. — Утолико рече:

— Да ћу ви га. — Ми отоле на конак ђе су они наши. Домало ево ђе доведоше товареће коње свакому да јаше, а мене под седлом. Отоле крени. Има једно сто низама и један јузбаша и они момак консулов. Зову га Јован Владичин. Сестра је владичина за њиме, па се по томе зове. Отоле крени лагано Мостарскијем Пољем почивајући, те на конак с десне банде Неретве, како се иде на Метковиће у једне лијепе

куће, не знам како се зову. Ту ноћи и лијепо нам је било, те сјутри дан у Метковиће. Дође лађа с ону банду воде и један официр аустрински те нас пописа колико нас има. Ја исти дај биљет монку консулову да смо прешли здраво. Отоле пређосмо на ону банду воде, те у једну кућу при земљи и прострли доста сламе и један котао велики кува се говеђега меса. Јево ти медига ће дође и ту сву драгу ноћ престаја међу нама. Он нам све давај јуве, али меса мало, а јуве доста. Ту смо преданили два дана. Отоле уљегосмо у једну брацијеру те низ Неретву, ће улази Неретва у Море. Нестаде вјетра. Ту смо били два дана у тој брацијери. Имасмо мало и муке у њој од глади. Јево ти трећи дан вапор послао гувернатор Мамуле из Котора да нас привате, те ми — вапор, те у Рисан. Уљези сви у шпедао, сви до мене и моје вамиље; ми одосмо у покојнога Миња Ћатовића.

Ту смо били један мјесец дана. Ту умријеше два Граовљанина, кои су били у Мостар. А мединг је сваки дан долазио код нас да види како смо и давао нама медижине. И дође један дан циркуо из Котора, те нас гледа, и даде свакоме по десет фиорина, а мене даде сто фиорина.

Отоле смо пошли у Граово, али идући одовуде, знам да нема ништа у Граово но само гола подина. Каде нађези прео Драгаља сврни у једну бутигу, те узми једну земљану пињату у што ћемо готовити. Заборавих казати за оно сто фиорина те ми је дао циркуо, шта сам учинио ка' сам кренуо из Рисна. Узесмо на себе по нешто, на своју фамиљу. Каде дођох у Поље Граово нема ниће ништа, све изгорјело, никога нема до жена, те по пољу туже и кукају, као им је и куку било. Нађи покојнога Сава Бакоча, те га ја питам:

— Да немаш Саво окле један чадор? — Он ми каже:

— Имам, нема неколико дана да сам га купио и дао за њега плета петнаест. — Саво ми га донесе и дај му плета петнаест, те га побиј под кућу, те ми је изгорјела и ту уљези с вамиљом и ту стој све љето у њему. Тога љета посла покојни књаз Данило попа Пера Матановића и Лазара Влаовића кои данас стоји у Русију. И донијеше новце те је послала славна Русија да се да робљу граовском. И стимаше куће граовске колико је која ваљала. Али новаца не имадијау да даду народу колико је коме штете, но учинише рачун по штети, те ме допаде талијера 250. И исти покојни

Мићо Ћатовић донеси ми конат колико му је мој отац остао дужан. Нађе се конта осам стотина талијера. У ово осам стотина улази у рачун триста талијера праха и олова и шиба наквије. Бијаше у њега купио и љеба сувога што је био узео у затвор, те ја њему на то исто мјесто дај талијера 250. Али што се тиче куће Ћатовића, нико нама није боље ваљао, но кућа Ћатовића. Ка' смо дошли из Мостара на голу подину, покојни Мићо Ћатовић није ништа устезао што ми немамо ништа, но све што нам је потреба давао је без ријечи. Наша је кућа заортачила с кућом Ћатовића када ми је ђед погинуо. О' тада и до данас.

Заборавих казати када се ми Граовљани побисмо са Дервиш-пашом на Ријечане, код паше су били главари Бањски: поп Крсто Копривица и Лимун Бањовић и Пајо Милошев и Зеко Огњеновић и Шћепан Сарић и Ђуро Кнежевић. Онда и' је свије повезао једног за другог и повео пут Мостара. Ка' су и' водили проз Требиње поп је био најпрви и били су га зауздали те га водили. Исти поп отишао је Дервиш-паши најперви у Гацко те га је срио. Ето шта је дочекао од Дервиш-паше.

IV. ДОГАЂАЈИ ПРИЈЕ БИТКЕ НА ГРАХОВЦУ И О БИЦИ

Бој на Зупце је био 1858. Писа војвода Лука покојноме књазу Данилу да је војска на Зупце. Књаз Данило пошљи војводу Радоњића са Катунском најјом на Зупце. Дође војвода Радоњић у Граово са Црногорцима да пређе преко Беговије Корита у Зупце у мјесецу фебруару. Али војска не мога прећи од великог снијега. Аустрија не да преко његове земље, те мене војвода Радоњић изазови на банду и рече ми овако:

— Војвода Анто, ви се познаваете са главарима кривошискијем. Пиши им неће ли нас пуштати да пређемо преко Праце у Крушевице, а отоле ћемо у Зупце. — Ја пиши Митру Крстову Самарџићу и Милану Радојичићу и осталиіема главарима. И све им пиши што је и како је. Они упута одговори: „Нека војска прође преко Милојева Дола, само нека зађу од вортице на Црквицу да и' не гледају". Тако су и учинили и прешли. Они ту неколика дана стајали брез боја. Један су се дан жестоко побили од самога јутра докле се умрачило. Могла није војска турска ни мало помаћи. Та исти дан удари ми Граовљани на Корјениће и Бањани и поп Лука кои је био у Бањане, су неколико Црногораца. И удри на Корјениће и попали неколико кућа у Корјениће, а види се дим ће горе Корјенићи. Корјенићи исти су били пошли на Зупце, готово сви. Пошто виђи потрчи пут Корјенића. И сви требињани препани се и они потрчи своијема кућама. Пошто виђе Салик-паша да Црногорцима та дан не мога ништа, но предвече посіекоше му једно двадес глава турскије, а виђи да му неко удари с плећа на Корјениће, те Салик-паша пошто се умрачи с војском пођи пут Требиња. Остани мегдан црногорски.

Те исте зиме стајало је неколико Арнаута на границу у Нудолу и један бимбаша, и то Аранаут. Ја исти те зиме све сам био на границу и чинио сам стражу. Гаврило попов из Клобука је мене често долазио крију̂ћи и све ме за њих кажује. И каже ми да би се рад био састати ови бимбаша са млом, те ја реци Гаврилу попову нека изађе да се састанемо. Гаврило је пошао и све му казао. Јево ти ће иду код Клобука баш у кућу Гаврилову, те ми се ту састани и о свачему дај разговор. Пошто га мало разумљех, стадох га питати:

— Зашто честити цар пушта Граово Црној Гори? Граово њему вреди оће близу Аустрије више но толико племена од Ерцеговине. Да цар начини на Граово неколике вортице, онда би сва Ерцеговина стајала у миру. И све да вам долази што се тиче горње Ерцеговине преко Граова из Аустрије, а ви сте ш њоме у одношају од граница што се тиче Босне и Ерцеговине до Граова — Он мене запита:

— Јеси ли ти томе задовољан да се начине турске вортице на Граово?

— То се зна да бих. Какву ће ми корист учинити Црна Гора? — Утоме ми рече да ће радити и казати шта мислимо код Салик-паше. Отоле се раздвојисмо у лијепу љубав. Отоле пођи ја упута код гос. књаза Данила и све му кажи како сам се ш њиме разговарао. И рекох господару:

— Чини ми се, господаре, како вићу на њему, да бих могао навући неколико турске војске на Граово да осветим мога оца с вашом помоћи. — Уто ми рече покојни књаз Данило:

— Војвода, у Турака је данас велика пулитика! Они ће се што овизати. Утоме нећете ништа доспјети што мислите. Али у томе, кажем ти право и чисто ка' би ти то учинио, да умамиш неколико војске, с помоћи божјом наша би била. Тебе и свему твоме, тојест породици био би углед лијепи међу свијема Црногорцима и у дања мјеста свједочанства, но нећете у томе умљети. — Утоме му рекох:

— Господаре, ако учиним немој ме кривити ништа. —

— Нећу, Анто, но те пољубити из свега срца као свога пријатеља, као и што смо. Отоле пођох у Граово. Ја упута пошљи за Гаврила попова и све му кажи. Те ја пошљи писмо на Салик-пашу у Требиње да пошље његова чојека да

се ш њиме састанем и да желим да сам божи и царски, не то ја само, но све племе граовско. Гаврило му понеси писмо. Паша разуми шта му пишем и ш њиме се Гаврило разговарао млого у конат мене и предани Гаврило неколико дана у Требиње. И јево ти ће иде Гаврило и долази к мене и каже ми да ће паша послати његова бимбашу, кои ће се са млом разговарати и донијети писмо од паше мене.

Не би неколико дана јево ти писмо од Гаврила да је дошао бимбаша, „и носи ти писмо од паше, но дођи мојој кући". Ја узми једно монче те за Клобук кући Гавриловој, те ја у кућу у једну одају. Он сједи и његов тержоман. Скочи бимбаша и ту се рукуј и дава ми упута писмо од паше, те ми сједи. Прочитај ја писмо. Паша ми пише да је примио моје писмо у којем желим бити божји и царски, не то ја, но све племе граовско. „Ево ти шаљем мога бимбашу" (Заборавио сам како му име бијаше). „Како се гођ ш њиме разговориш и останеш од конта све ће онако бити у здравље царско". По томе се стадосмо разговарати. Он мене каже да му је паша рекао да се побунила Ерцеговина, као Зупци и Бањани и све до Гацка, па му неће дати доћи с војском на Граово. Утоме му ја рекох:

— Је ли ваш цар у миру с царем аустринскијем? — Тержоман одговара:

— Јест. — Утоме ја:

— Па зато је ласно што ће Вукаловић учинити, каде ти паша дође с војском на Граово. Има једна стара вортица на Граово, те је градио владика црногорски на царску земљу, те је Али-паша развалио. Морете вортицу начинити за дана петнаест. Подумијента није разваљена, а камен је вас готов и клак. Ријека тече проз поље граовско, никада не мајка. А нема од Умца до границе Ћесарове више но по сата. Што се тиче за војску море ти доћи све из Рисна за један дан ближе, но из Дубровника у Требиње. А што су се побунили бањани и Опутна Рудина до Билеће за то паша нека не мисли слободно. Војвода Бањовић, по имену Јован, он ми је исти рођак, а за сердара бањског моја је иста сестра. Када им кажем што је и како је, пушке на вас неће пуцати. но ће једва дочекати да дођете на Граово. Само кажи Кадри-паши нека Ерцеговаца не води млого са собом. Ови се крајеви никада не би одметали од цара и царскога милитара, но све од Ерцеговаца. Мој отац са Граовљанима није се никада

одметао од цара, но све од ерцеговачкије Турака, те су сваке зулуме чинили што цар не заповиједа. — И све му тержоман каже што зборим. Утолико бимбаша рече:

— Куда је најљевше да војска дође на Граово? — Ја му кажем, најпрече му је преко Корјенића. Нека пође зором из Требиња море стићи у граовску границу, а сјутри дан рано у Граово сађи. Утолико бимбаша ми каже да ваља да ја сретем пашу у Корјениће су неколико Граовљана. Ја му одговарам:

— Не треба да ја долазим у Корјениће, а послаћу неколика кнеза да га сретну у Корјениће. Што се тиче мене ја бих дошао, али се бојим да се народ не препане, па да стане бјежати, но ћу ја све племе искупити и све им казати да се нико не боји, но свак да стоји у миру у здравље царево. А казаћу народу да ћу послати неколика чојека да га сретну у Корјениће. — И то му све тержоман каже што зборим. Одговара мене тержоман:

— Бимбаша каже све је добро то. По њему је послао паша неколико новаца да ти дам. — Утолико ја промислих да ме што не куша. Ја одговарам:

— Не треба мене новаца прије но дође паша с војском на Граово, али тада треба донијети. Када је новаца све се може учинити. Један чобан чува толико стоке, па носи соли у руци и сва стока за њим иде. Тако и народ иде за поглавицом те народом влада. А има новаца све за њим трче као стока за чобаном. — Утолико бимбаша каже ми да је задовољан с моје банде и све ће паши казати. „И писаће ти ка' ће кренути, само ради да Зупци и Бањани више по сада не чине квара у Ерцеговину, а друго ће све бити како ви желите". И све ми тержоман каже. Ја му одговарам нека ништа за то не мисли, само нека Ерцеговаца-Турака што мање води са собом, е ће се народ од Турака ерцеговскије препанути, због јада које су им задавали о' толико година. Утолико он одговара да за то не мисли ништа. Отоле се раздвојисмо. Он пође пут Требиња, а ја пођох у Граово.

Ја пиши упута покојноме књазу Данилу све што је и како је и да пошље свјесна чојека у Граово да пође у Зупце војводи Луци и у Бањане војводи Бећовићу и Ђоку Радову да нипошто у Турке не тичу. Пошто је господар покојни разумио писмо, у исти мах посла Пека Павловића, тада бијаше перјаник, те пође у Зупце код војводе Луке. И све му каже како заповиједа господар, па отоле у Бањане код војводе Бећовића и све му кажи да у Турску нипошто ни тичу без њихова великога грдила.

То је тако трајало неколико нећеље. Пре Ђурђевдан на једно 15 дана дођоше ми од паше четири бурунтије на кнезове старе у Граово: од мога братства на Глигора Тодорова; од Булајића на Милоша Лучина; од Ковачевића на Андрију Симова; од Миловића на Јова Миркова. У бурунтије писаше свакоме једнако, да царске хараче дају. Што су до сада зла учинили да честити цар све опрашћа и да дају агама агинско и да му за то упута одговоре. Ја њима ништа казивао нијесам, но сам начинио од олова четри мура. Свакоме сам име потписао и писмо од њихове банде написао овако: „Салик-паши царскоме већилу кои иде по царској заповиједи да царску земљу обилази. Примили смо ваше писмо и разумјели да се царској милости покоравамо и да давамо царске хараче и агама агинско. Ми смо божи и царски. Све ћемо давати што цар заповиједа. Али, честити пашо, ми смо близу границе црногорске, па смо од њих на велику муку. Но, честити пашо, ако мислиш да је Граово царско и ми да бидемо царска раја, дођите с војском на Граово и да Граово утврдите вортицама. Тако ћемо моћи од Црногораца живјети, а за то се уздамо у бога и у вас. Ми кнезови од стране Граовске потпишујемо се са своиема муровима: Кнез Глигор Даковић, кнез Милош Булајић, кнез Андрија Ковачевић, кнез Јово Миловић". Ја та писма пошљи на Гаврила попова у Корјениће да их пошље у Требиње.

Потље тога не паса пет дана, докле мене дотрча један Бањанин и каза да је војска из Билеће осванула у Копривице. И вас народ бањски бјежи. Ја пиши упута покојноме књазу Данилу на Цетиње. Ја узми неколико мончади те ја у Бањане, али не кажујем никоме, но пиши Салик-паши књигу: „Шта учини? Зар нијесмо па рекли да не идете прео Бањана но да дођете с војском прео Корјенића у Граово и да ћете ми писати ка' ћете кренути да вас сретемо и да кажем народу да се не буни. Како тако изненада да дођете у Бањане?" Заборавих казати то јутро бијаше узео неколико стоке бањске и пиши му ја да стоку врати мене. Паша одговара: „Истина је да сам ти рекао да ћу преко Корјенића, али нијесу могли топови прећи. Реци народу да се не буни. Нек

се ништа не боје слободно. А ја ћу ова неколико дана сачи на Граово". Ја отоле пошљи писмо упута на Цетиње покојноме књазу: „Ево војске до три дана на Граово".

Столе ја пођи пут Граова. У путу пани ми коњ подамлом, те сломи ногу на два комада. Отоле ме понесу у Граово. Каде послао господар попа Матановића и војводу Петра Вујовића у Граово. Ја им кажем: „Ево војске турске у Бањане. Ова ће два дана у Граово". Предани ја у Граово један дан. Дође глас да је војска турска дошла у границу граовску. Из Граова ме понијеше на носила у Рисан да се видам. Салик-паша и Верих-паша дођи с војском на Граовац, окле се море виђети Поље Граовско. Паше виђи неколико војске по брдима црногорске, те се ту војска турска ушанчи. Утолико приспи са Цетиња покојни војвода Мирко су 5000 војске. И побиј се на два дана пред Спасов дан и погини та дан доста и Турака и Црногораца. Пошто виђи Верих-паша и Салик-паша да не могу ништа учињети, на Спасов дан пошто сваки крени с војском пут Клобука да иде у Требиње, те Црногорци за њима, те им отми четири кумпаре и четири топа и све чадорје и сву муницију и што је било таина за војском и посијеци Турака око 2000. На Гаровцу није било више Турака од 8000. Што је било ерцеговачкије Турака побјегли су поноћи са Дедагом Ченгићем, по ноћи на освит сриједе. И погини Вериз-паша и посијеци га Спасоје Мићов Вучетић из Граова. А пјева се у пјесми да га је посјекао Илија Ђуканов Звицер из Цуца. Ово је све овако било слободно.

Покојни књаз Данило даровао је (у смислу обдарио. Ј. И.) све главаре црногорске, кои су били на Граовац. Сенатима кои су били на Граовац дао је свакоме по стотину талијера у злато. Што се мене тиче, не добих једнога крајцера, што рече Приморац, ни ордена никаква, иако сам, како сам казао у вишеиментовано писмо, око овога радио готово три ипо пуна мјесеца, докле се сврши на Граовац. Састајао сам се са Турцима и шиљао Гаврила попова Кујачића у Требиње и у Мостар толико пута на мој трошак. Има стара пословица ерцеговачка: „Тешко ногам под манитом главом, чисту злату на кољаву врату, а јунаку у братству нејаку".

V ДОДАТАК

Што се тиче Граовљана доста и' је јада убило са сваке стране: једно од Турака, друго од Црногораца и од Аустрије. Никоме нијесу били прави. Исти су Граовљани сјекли Црногорце, али сврх себе. Дођи да му узме оно што има живо, па се бранили сврх себе, али никада главу црногорску понијели нијесу на градове турске. Тојест у Мостар, али Требиње, али на Град нишићки као што су имали обичај Црногорци, те су један другога сјекли и носили главе у Мостар и Скадар. 1853, како сам казао, писа Дервиш-паша Граовљанима: „Ево сам ви вашег владаоца од Граова уватио и његова сина и брата и остале кои су били ш њиме". Граовљани су одговорили: „Ми ти се нећемо предати, иако си нама нашега старјешину примио, војводу Јакова".

1847 године каде пође почивши господар владика, Тодор Мушикин из Пипера бијаше сенат, а посла његова два брата с Пиперима у Скадар, те примише дарове од везира скадарскога, како пјесма владичина каже.

Те исте године пође Маркиша Пламенац, перјаник владичин, са својијем синовцем попом Илијом, кои је данас министар војни, и потегоше војску на границу од Арбаније. Тога је пута погинуло 40 Црногораца, док су Турке повратили натраг и тада се ранио од кумпаре покојни Ђорђије Петровић, кои је заповиједао с војском црногорском.

1853 преда се готово половину Пипера[6] и примише дарове у Скадар, и наки главари из Бјелопавлића као Стеван Ћикнић.

Причао ми је покојни мој отац, колико је он запазио и што му је причао његов отац, када су Турци ударали на Црну Гору, вазде је било некије главра да не буду вјерни своме отачанству до саме куће Вукотића на Чево. Она је

вазде била вјерна своме отачнаству и своијема господарима. Кућа Гувернадуровића, пошто се свети Петар преставио, била је против куће Петровића. И тога времена најбоље је тежила кућа Вукотића за кућу Петровића, тојест покојни Стеван Петков Вукотић. Покојни ми Стеван све ћаше причати о кући Гувернадуровића.

Када се Ерцеговина разурила те је пребјегла у Црну Гору, највише је Ерцеговаца стајало у округу граовскоме. Ерцеговци имали су доста муке за три године: што су имали живога све им пропаде. Имали су доста муке од свашта: од босотиње и голотиње и о' глади. Истина, давала је славна Русија жита, али им је у то све било. И за три године не нађе се Ерцеговца да оде Турцима од малога до великога, но су доста муке подносили, што не би други. Мене се чини, море им се рећи да су јуначки чинили.

Саво Мартиновић у његову пјесму каже да је сердар Андрија ударио на Турке 1853 на Граову и поп Перо Мартиновић и да су доста посјекли Турака до Клобука и узели четири топа, те су кулу нашу Турци ш њима разбили. Али по свему томе топове је Дервиш-паша довезао из Граова у Мостар. Што се тиче попа Пера, када су Турци кренули из Граова, било је неколико Граовљана те су пристали за Турцима до врх Букове Продоли и били се острага, и посијеци неколика Турчина. Исти сердар Мацановић посјеци једнога. Али сердар Андрија с Цуцама није допирао у бој, но ми се чини да је био у Рисан сашао да од боја почине. Како сам казао у вишеименовато писмо, Дервиш-паша с војском и топовима три је ноћи ноћио на Граовац, али ја не чук за три ноћи није да пуче пушке цуцке на Граовац.

1852 сви Ерцеговци дадоше оружје, до самије Зубаца. У мјесецу новембру 1852 пиши главари зубачкије моме оцу писмо у Граово оће ли дати оружје али не. Мој је отац њима отписао упута: „Оружје не дајте. Нећемо га ни ми Граовљани дати". Тако су и учињели, дали га нијесу. Мој је отац Зупце слободио; није као сердар Перовић да рече моме оцу да се преда, да иде на Гацко Дервиш-паши. Граовљанима је исти Милош Срећановић донио писмо од главара зубачкије.

Ми смо се од стране, наша породица, звали Вујачићи. То ми је један стари наш причао: Остала жена удовица млада са нејаком ђецом, а домаћин јој умро, а била је жена

млого крута, а погледа мрка, па викали: „Каква је, налик вучице!" По том смо се прозвали Вујачићи. Мој се отац прозвао Даковић. И причаше: „Зваћу се Даковић, зашто Граово Дако насели".

И ово ми је причао мој покојни отац: „Једном сједим код покојнога владике, па он пребира накве старе књиге, тојест рукописе, и нађе писмо једно старинско: нека се зна како ја Дако Сладојев населих Граово, и потписах своме владици на Цетињу сваке године два товара масла и 24 дуката, и да је Граово од Катунске наије (Заборавих али у вријеме владике Василија, али владике Данила). Господар писмо прочита и запита:

— Има ли, Јакове, ко данас од те породице у Граово?

— Има, господаре.

— А ко, Јакове?

— Ја, господаре. — То је било пошто се Умац развалио 1843". И ово ми је причао покојни отац (заборавио сам): „По тада двије али три године дођи Ковалевски из Русије на Цетиње, и реци покојноме господару:

— Влада турска тужи се на вас, да Граово неће да слуша Али-пашу. Али-паша пише војводи у Граово да му дође као његови остали подајници из Ерцеговине, па му неће да долази. А ви сте и Али-паша уговор учинили године 1843 те се вортица на Граово развалила. А исти ви је Али-паша писао и по томе се састали у Дубровник и писмо учинили да Граово остане турско. — Исти покојни господар владика одговори:

— Што се тиче Граова ту ја немам посла. А поручићу за војводу Јакова, па га ти питај што не слуша како се рекло. — Прича покојни отац: — Ево писмо да идем на Цетиње, те ја отоле на Цетиње. Кад дођох на Цетиње рече ми господар:

— Пођи, Јакове, те се јави господину Ковалевскоме. — Те ја ономе. Пита ме:

— Окле си? — Ја му кажем:

— Из Граова.

— Је си ли ти војвода Јаков?

— Јесам, господине. — Утоме рече г. Ковалевски:

— Жали се Турска и протестира да ви нећете да сте покорни Али-паши, кои заповиједа са Ерцеговином, но се дружите са Црном Гором. А вама је познато, војвода, како

се умирио владика са Али-пашом у Дубровник, и Али-паша платио владици Умац, те је на њега вортицу начинио и ви сте остали турски да давате агама агинско и цару харево. — Утоме ја рекох:

— Истина је господине, ја сам тада био у Дубровник када су се побратимили. Ево писмо у мене што су ми га тада дали, да давам агама агинско и царске хараче, и да Турчин не суди у Граову ни Црногорац, но ми по себе. А што се тиче да ја имам посла са Црном Гором и својем сербскијем господаром, то ме од њега нико одбити не може. Наши стари, када су се населили у Граово, његовијема старијема, тојест нашега господара, потписали су да су божји и његови. Отада ја сам вазда Турцима давао, али су оће наши стари долазили, те се преклињали богу и светој госпоћи и нашега господара његовијема старијема и њихову руку љубили. — Утоме Ковалевски удари ме руком по рамену." Ово ми је причао све, мој покојни отац.

Заборавих казати, како сам именовао у вишеречено писмо, када је свети Петар излазио у Граово и брегадијер руски године 1807 те је дао атестат брегадијер руски Граовљанима и Бањанима и Зубцима, дâ га је покојни отац покојноме господару владици године 1844 да га прочита и да ће му га упута дати. Али је и данас тамо. То ми је причао.

Читао сам моме оцу толико писама. Пише му Али-паша да начини једну вортицу добру на врх Поља Граовскога, како се иде у Корјениће, на врх једне главице. Та се главица зове Звек. Отоле се море виђети све Граово и Корјенићи управ до Требиња. И да дâ Али-паша моме оцу, да нико не зна, по триста мацарија златније и да начини једну вортицу у Рудине нишићке код Убла Ријечанског, зове се Будетина Градина. Али ту Будетину Градину покојни мој ђед Перо купио је са земљом у Нишића и та је градина на ту земљу. За њу му је дава триста мацарија и да Граовљани ништа бадава не работају, но да им се све плаћа и није тио дати. И то му је давао, када је у Бањане начинио вортицу у Велемље. Од Велемља нема до Будетине Градине више но два сата, од Будетине Градине до Омутића нема више но два сата ипо. Од Омутића до Трубјеле нема више но сат ипо. Од Трубјеле се види Поље Нишићко. И то све да запријечи чете црногорске да не четују у Ерцеговини. И ово знам нема с Плоче, те се зове Стреканица, како сам

и прије имантовао са границе аустринске до у Поље Граово но мало, море острагуша од границе аустринске у поље да дотури. А давала је влада аустринска те млого да пробије лијепи пут у Поље како могу кола ићи и није тио примити. Иста Аустрија је моме оцу говорила: „Граница нека стои ће је, само да се народ не пати". Мој им је отац одговорио: „Ја за то благодарим Аустрији, ја и све племе, али, што се тиче пута, о томе не треба зборити". Потље тога влада Аустринска толико пута ћаше поноћи метнути бандијере таман до поља, све по кршима, те ујутро освани, а Граовљани и' у дан све испресијецај. То се толико пута догађало.

Године 1848 ускочи из Кривошија Милан Радојчић, кои је био предводитељ пред Кривошијанима 1869 и Новак Матов Вучуровић за годину 1848, када је била буна у Боки. Године 1849 изаде г. Гувернатор Мамуле на Драгаљ па утолико изађи на границу окле се море виђети Граово. Покојни отац отиће на границу су неколика чојека да се јави Мамулу. Он рече Милану и Новаку:

— Хајте и ви, али немојте да вас види гувернатур прије но бих ја вас зовнуо, те они на Плочу. И пита покојни отац море ли приступити гувернатору. Одговори нека дође, те покојни отац и протопоп поп Шћепан су неколика приступи му и преклони му се. Исти гувернатур пита мога оца:

— Како си војвода?

— Добро вала богу.

— Како се владаш с Турцима?

— Добро. Што је њихово давам им.

— То ми је мило, војвода, да се лијепо владаш оће на границу и недај рђавијема људима међу вас. С рђава чојека, војвода, не море поштеному доћи ништа.

— Ваша еселенца? Бик ви нешто рекао да би сте ми опростили.

— А што, војвода?

— Оће је у Граово прешао Милан Радоичић из Кривошија и Новак Матов Вучуровић исто из Кривошија, кои су нешто валили вашему суду, да би се ваша еселенција смиловала да им опростите што су учинили до сада. — Утолико Мамула:

— Војвода, не могу им опростити, но нека се преклоне суду, па суд како осуди. — Утолико мој отац рече:

— Ваша еселенција има од Рисна до све границе, вашега цара и мога цара има пет сати. Ово је све било турско као Граово и све су Кривошијани и Леденичани отели ш њиховом великом муком. Што се тиче вашега цара, једнога му солдата није погинуло, нити им је дао никакве помоћи ни војском ни другом каквом потребом. На то исто поље Дврсно толика су пута Турци ударали на Кривошијане и сви су се грдни повраћали. И данас је божје и вашега цара, па им морете у здравље вашега цара овога пута опростити. — Утолико не проговори ништа за млого. Уједно доба рече:

— А ђе су та два чојека, Јакове?

— Ево и' господине у овоме кршу ђе су се сакрили.

— Зовни и' нека дођу. — Ја пошљи те дођоше. Приступише и пред њим клекнуше на кољена. Уто рече им те се дигоше и пођоше ш њиме у Котор, те ш њиме у тваницу. И не стајаше више но два мјесеца и осташе слободни. Да тако не прими и' Мамуле, да и' је влада уватила, најмање би стајали по шес година.[7]

Има стара пословица ерцеговачка: „Окле ти, бабо паре? Богме синко отуде и одовуде". И мој покојни отац да је био као неки што и' данас има, оставио би лијеп замотуљак, али могу чисто рећи да се не стидим. Што је ђе стекао све је потрошио са браћом Србима, како сам именговао за покојнога Мића Ћатовића. Друге не именујем.

Оћу рећи за Пиву у Ерцеговину. У Пиву нема земље турске, тако ми кажују, до само један читлук Смаил-аге ченгића. Али није ни чудо, отоле се није ни мицао. 1863, пошто се помири наш господар књаз Никола са портом турском, Пива оста турска. И Дедага Ченгић наста на свијема Ерцеговцима, кои примају хајлуке да су под његову заповијед и да им он дава хајлуке из царске касе. И метну Лазара Сочицу на свијема Пивљанима да је главар и на пандурима јузбаша. И стадоше се градити куле проз Пиву. Исти Сочица не рече никада Влади турској што ће оволике грађевине кроз Пиву. Али му се не чудим ни мало када је имао памети. Има стара пословица ерцеговачка: „Један рекао, ја бих ваздуги дан броио туђе злато". Запитај га други: „За што би броио туђе злато, бестио? — За то манитове, од злата ништа ми рукама наудити неће, но ће нешто остати при рукама". Исти ми је Лазар причао: „Један Арнаут био

код Дедаге и примао хајлуке. И не давао му Дедага за једну годину ништа. Он толико пута молио Дедагу да му плати хајлуке мјесечне. Он му све обећавао, а не давао ништа, те исти Арнаут промисли: „А да идем данас. Ако ми и' не да ја ћу умријети, али ће и Дедага Ченгић". Он њему пред чадор и преклони му се. Пита га Дедага:

— Што си дошао?

— Дошао, бег, да ми платиш хајлук. — Уто му Дедага реци:

— Платићу ти ова три дана. — Исти Арнаут реци:

— Одовле не излазим прије но ми платиш. — Уто Дедага завика:

— Макни те га! — Они га пандури, тојест, Турци, стани изгонити. Утолико извади кубуру, те му не ужди. Пошто виђи да га не убиј побјегни. Исти Турци толико не трчи, те Лазар за њим, те га убиј, једнога Арнаута.

Лазар је из Пиве прије буне на двије године дошао. И контају га људи да има најмање од пет хиљада до десет хиљада дуката у злату. 1863 није имао ни хиљаду талијера и то од наква калудера.[8]

БИЉЕШКЕ УЗ МЕМОАРЕ

Већ сам напоменуо да се војводино излагање о догађајима из новијег доба утврђује савременим изворима тога времена. У осврту о Бици на Граховцу навео сам изворе и литературу. За познатије догађаје као питање напада Али-пашиног на Грахово 1836 г., питање Јаковоног војводства, заустављање Јакова и Граховљана у Мостару од стране Али-паше итд., нећу наводити изворе и литературу, већ упућујем читаоца на збирке докумената Марка Драговића, Душана Вуксана и на Просветина издања Његошевих писама. Ради олакшања посла заинтересованом читаоцу, ипак доносим неколике нотице.

[1] Записи, књ. XXXIII, стр. 44

[2] Ханџар клобучког капетана чува се у Музеју у Никшићу

[3] В.Караџић, Пјесме, књ. IV, стр. 417 — издање од год. 1932

[4] O. Knezović, Ali-paša, Гласник Земаљ. музеја књ. XL, стр. 27

[5] Консул се звао Марко Вулетић. — В. Ђоровић, из дневника Прокопија Чокорила, Гласник Зем. музеја, књ. XXV, стр. 203.

[6] Д. Вуксан, Књаз Данило, Записи књ. VIII, стр. 60—61

[7] О предаји кривошијских одметника пише Вук Поповић Вуку Караџићу. Преписка VII, стр. 100—101

[8] Лазар Сочица још 1874 тражи од начелника Никшићке Жупе и Луковца да му наплати неки дуг, а за дуговање начелника Јевта Милетина не форсира наплату. Архив Завичајног музеја — Архива Јевта М. Николића, фасц. за 1874 год.

САДРЖАЈ

ВОЈВОДА АНТЕ ДАКОВИЋ (1824—1889) — Осврт **Јована Ивовића**

Војвода Анте Даковић 7
Осврт на традицију код војводе Анта 18
О отпору, предаји и смрти војводе Јакова Даковића . . . 30
Биљешке уз увод 45

МЕМОАРИ ВОЈВОДЕ АНТА ДАКОВИЋА

I Традиција о поријеклу и досељењу Вујачића, Даковића и догађаји до 1807 51
II Догађаји од 1807—1853 године 59
III Погибија војводе Јакова и догађаји 1853 89
IV Догађаји прије битке на Граховцу и о бици 107
V Додатак 113
Биљешке уз Мемоаре 120

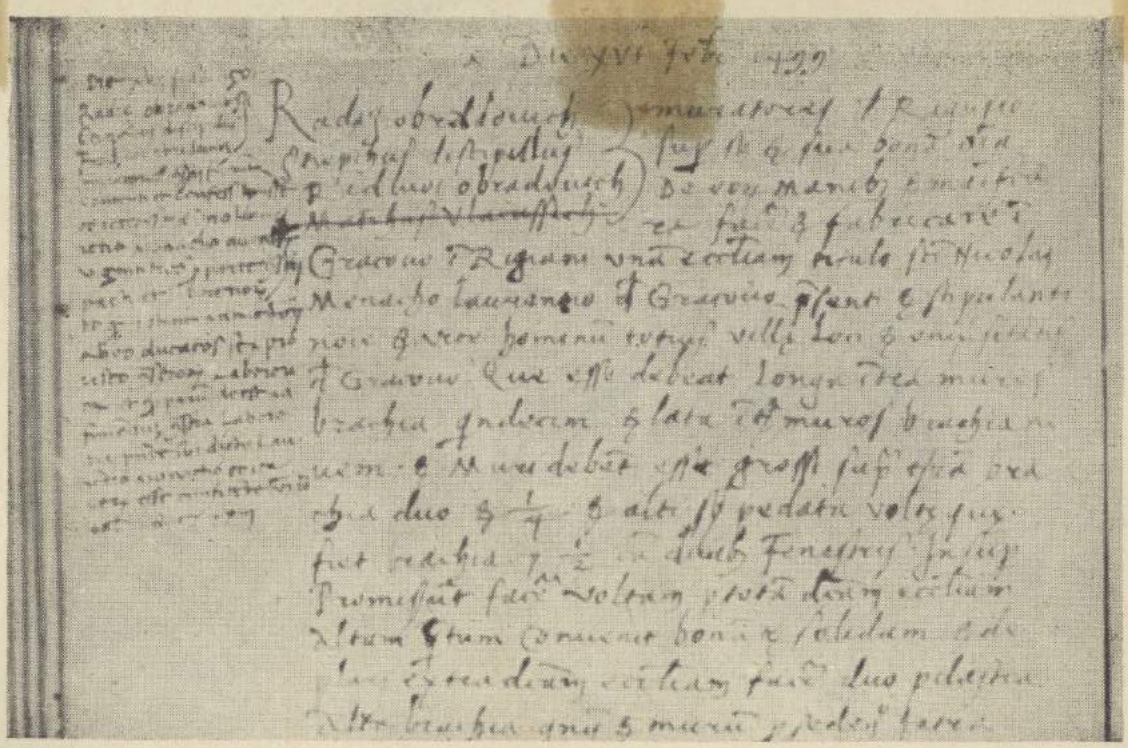

Уговор дубровачких градитеља са монахом Лаврентијем и граховском општином о зидању цркве св. Николе на Грахову

Таб. I

Дубровачки архив: Div. canc. 93, 119′